

The Study of the Effect of Sensory Perception Components Influenced by Divine Verses on Increasing the Satisfaction of Neighborhood Mosques (Case study: Comparison of Javad Al-Aemah and Haft-Darb Mosques of Qazvin)

ARTICLE INFO

Article Type

Descriptive Study

Authors

Pahlavanpour R.¹ MSc,

Soheili J.^{*1} PhD,

Khakzand M.² PhD

How to cite this article

Pahlavanpour R, Soheili J, Khakzand M. The Study of the Effect of Sensory Perception Components Influenced by Divine Verses on Increasing the Satisfaction of Neighborhood Mosques (Case study: Comparison of Javad Al-Aemah and Haft-Darb Mosques of Qazvin). Naqshejahan- Basic studies and New Technologies of Architecture and Planning. 2019;9(3):217-232.

ABSTRACT

At the present time, the principles and patterns of mosque shaping and its symbolic look have been forgotten, especially at the level of neighborhood mosques. Since the restoration of Iranian-Islamic architecture and urban identity is one of the tasks of contemporary architects and urban planners, therefore, the purpose of the present study was identifying features, principles and values existing and influenced by Islamic verses and hadiths in mosques architecture and urban planning, as well as adapting them to the needs of the contemporary period and modeling the values of beyond place and time mosques. In the present study, a survey method had been designed to investigate the effect of sensory perception models on satisfaction and desirability increase in neighborhood mosques of Qazvin City. After explaining the models and components of sensory perception, the criteria for effective assessment of satisfaction increase in mosques were extracted and the questionnaire was adjusted according to the Likert spectrum, and structural equation modeling (SEM) method analyzed the relationships between variables and their impact. The findings of the study show that there is a significant relationship between the components of sensory perception and satisfaction in neighborhood mosques, in which the impact of cultural indicators and social system existing in the neighborhood was more than other indicators. As a result, observing the sensory patterns in the design of the mosque's constituent elements increases the spatial utility, which creates and reinforces adaptive sensory architecture patterns in religious space and increases the motivation of worshippers to continue attending neighborhood mosques.

Keywords Neighborhood Mosques; Sensory Perception; Verses and Hadiths; Sense of Belonging to Place; Adaptive Sensory Architecture

CITATION LINKS

[1] Mosque architecture guide [2] SAHIFEH NOOR [3] Proposed model of the neighborhood, with the center of the mosque and the public spaces needed in the Iranian-Islamic city [4] Assessment of the location of the mosque in order to strengthen the identity of the neighborhoods as a place of residence- case study: Mashhad [5] The study of the role of mosques in the development of a neighborhood in Mashhad [6] Design of mosque architecture extracted from the Holy Quran in creation of Iranian Islamic model of progress for mosque architecture [7] TAFSIRE NOOR [8] WASĀ'IL AL-SHI'A [9] MAN LA YAHDIRUHU AL-FAQIH [10] Mosque and modern world, architecture, private founders, government sponsors [11] Design framework for urban mosque in the city of Kuala Lumpur: A qualitative approach [12] The effect of sensescape criteria in quality of equipped community spine (Case study: Isfahan, Aligholiagh spine) [13] The art of city making [14] The architecture of nothingness: An explanation of the objective basis of beauty in architecture and the arts [15] Value of urban design [16] Psychology of feeling and perception [17] Environmental psychology and its application [18] Designing with society: A capabilities approach to design, systems thinking and social innovation [19] Urban social geography: An introduction [20] Place attachment [21] Sense of place and its constituent factors [22] Creating sensory spaces: The architecture of the invisible [23] Adaptive sensory environments [24] Residents' satisfaction in HUD-assisted housing: Design and management factors

¹Architecture Department, Architecture & Urbanism Faculty, Qazvin Branch, Islamic Azad University, Qazvin, Iran

²Architecture Department, Architecture & Urbanism Faculty, Iran University of Science & Technology, Tehran, Iran

*Correspondence

Address: Qazvin Branch, Islamic Azad University, Nokhbegan Boulevard, Daneshgah Street, Qazvin, Iran
Phone: +98 (24) 35536522
Fax: +98 (24) 35527990
j_soheili@yahoo.com

Article History

Received: August 25, 2019

Accepted: November 25, 2019

ePublished: December 21, 2019

بررسی تاثیر مولفه‌های ادراک حسی متاثر از آیات الهی بر افزایش میزان رضایت‌مندی از مساجد محله‌ای (نمونه موردی: مقایسه مساجد جوادالائمه و هفت درب قزوین)

رسول پهلوان‌پور^{*} MSc

گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، واحد قزوین، دانشگاه آزاد اسلامی، قزوین، ایران

جمال‌الدین سهیلی PhD

گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، واحد قزوین، دانشگاه آزاد اسلامی، قزوین، ایران

مهدی خاک‌زند PhD

گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران

چکیده

در عصر حاضر اصول و الگوهای شکل‌دهنده مساجد و نگاه نمادگونه به آن مخصوصاً در سطح مسجدهای محله‌ای به دست فراموشی سپرده شده است. با توجه به اینکه بازبانی هویت معماری و شهرسازی ایرانی-اسلامی از جمله وظایف معماران و شهرسازان معاصر بوده، شناسایی ویژگی‌ها، اصول و ارزش‌های موجود و متاثر از آیات و احادیث اسلامی در معماری و شهرسازی مساجد و همچنین تطبیق متناسب آنها با نیازهای دوره معاصر و الگوسازی ارزش‌های فرامکانی و فرازمانی مساجد هدف پژوهش حاضر بود. در پژوهش حاضر به روش پیمایشی به بررسی تاثیر مدل‌های ادراک حسی موثر بر افزایش رضایت‌مندی و مطلوبیت در مساجد محله‌ای شهر قزوین پرداخته شد. پس از تبیین مدل‌ها و مولفه‌های ادراک حسی، معیارهای ارزیابی موثر بر افزایش رضایت‌مندی به مساجد استخراج شدند و پرسش‌نامه طبق طیف لیکرت تنظیم و با روش مدل‌یابی معادلات ساختاری (SEM) روابط بین متغیرها و میزان تاثیر آنها تحلیل شد. یافته‌های پژوهش وجود رابطه معنی‌دار بین مولفه‌های ادراک حسی و رضایت‌مندی در مساجد محله‌ای را نشان دادند که در آن میزان تاثیرگذاری شاخصه‌های فرهنگی و نظام اجتماعی موجود در محله از دیگر شاخصه‌ها بیشتر بود. در نتیجه رعایت الگوهای حسی در طراحی عناصر تشکیل‌دهنده مساجد باعث افزایش مطلوبیت فضایی شده است که این امر موجب ایجاد و تقویت الگوهای معماری حسی انطباقی در مکان‌های مذهبی و افزایش انگیزش نمازگزاران برای تداوم حضور در مساجد محله‌ای می‌شود.

کلیدواژه‌ها: مساجد محله‌ای، ادراک حسی، آیات و احادیث، حس تعلق به مکان، معماری حسی انطباقی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۶/۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۹/۴

* نویسنده مسئول: j_soheili@yahoo.com

مقدمه

این مساله بین تمامی ادیان حایز اهمیت است که مومنان هر دین ملزم به استفاده از فضاهای خاص عبادی هستند. معماری مساجد به‌عنوان فضاهای عبادتگاهی مخصوص دین اسلام مهم‌ترین نمود معماری اسلامی محسوب می‌شود که در پهنه گسترده سرزمین‌های اسلامی از تنوع و گوناگونی خاصی برخوردار است. اصلی‌ترین کارکرد

مسجد عبادت است، ولی به حکم ضرورت، مسجد ایفاگر نقش‌های گوناگونی در مقاطع مختلف زمانی بوده است. در طول زمان مسجد نه‌تنها به‌عنوان جایگاه اصلی اجتماع مومنان برای برگزاری مراسم عبادی استفاده می‌شد، بلکه کانون معارف و احکام اسلامی، مرکز جهاد تبلیغاتی و ارشادی، قرارگاه سیاسی و اداره دولت نیز به شمار می‌رفت. به این ترتیب در آن زمان مسجد از نظر عملکرد یک نهاد با چندین نقش بود^[1]. به‌طوری که در صدر اسلام نیز به‌جز برگزاری نماز و انجام عبادات، فعالیت‌های گوناگون فرهنگی و اجتماعی مردم شهر در این مکان انجام می‌شده است. پس از آن به مرور و در طول زمان، بعضی عملکردها از مسجد جدا شده و در مکانی مخصوص به خود مانند مدارس انجام شدند، اما در هیچ دوره تاریخی مسجد فقط یک عبادتگاه نبوده است. براساس دیدگاه امام خمینی (قدس سره الشریف) نیز مساجد نباید صرفاً محل عبادت، بلکه باید محلی برای فعالیت‌های سیاسی و تبلیغاتی باشند و تا حد امکان عملکردهایی برای جذب جوانان به مساجد داشته باشند^[2]. مسجد خالص‌ترین، آرمانی‌ترین و محتواگرایانه‌ترین موضوع معماری است که در بطن شکل‌گیری عناصر اصلی تشکیل‌دهنده آن اصالت‌بخشیدن به موضوع، مفاهیم و پایه‌های معنایی مندرج در اصول و ایده‌های اسلامی امری ضروری و اساسی تلقی می‌شود. متأسفانه غفلت از این ضروریات، امروزه در طراحی مساجد به‌صورت گرایشی مزمن در آمده است که این به معنی "مصادق‌گرایی افراطی" است که توجه به مصادق‌ی خاص و سرهم‌بندی چند عنصر و کالبد شناخته‌شده را بیان می‌کند^[1].

در دوران معاصر عدم وجود سیاست‌های مستقل و مدونی که دربرگیرنده تمامی مسایل مربوط به طراحی و ساخت مساجد باشند، باعث شده است که نظریه‌پردازان معماری اسلامی ایرانی معاصر درباره مساجد به اتفاق نظر در مورد الگوهای مناسب هدایت‌کننده معماری و شهرسازی برای آینده و حتی جامعه جهانی معماری اسلامی که براساس هویت ایرانی اسلامی تدوین شده باشند، دست نیابند. این امر سبب شده است که دیگر ایران اسلامی که همواره به‌عنوان طلایه‌دار توسعه و الگوسازی فرهنگ اسلامی ایرانی در جهان اسلام مطرح بوده است، نتواند نقش به‌سزایی در الگوسازی و الگودهی، در زمینه طراحی مساجد معاصر به دیگر کشورها داشته باشد.

با توجه به مراتب بیان‌شده می‌توان اهمیت رسالت معماران معاصر ایرانی را در این موضوع دانست که این تغییرات گوناگون در طراحی مساجد را در بستر شهرهای معاصر اسلامی ایرانی تحلیل کنند و نتایج آن را برای حل بحران به‌وجودآمده در ساخت‌وسازهای مکان‌های مقدسی چون مسجد در جامعه کنونی ایران به کار گیرند. از این رو هدف اصلی پژوهش حاضر، واکاوی چگونگی تاثیر مدل‌های ادراک حسی بر افزایش رضایت‌مندی کاربران در مساجد محله‌ای معاصر و همچنین تبیین و ترویج این الگوها به‌عنوان الگوهای معماری اسلامی ایرانی متناسب با مقتضیات روز و تقویت و تعمیق‌دهنده فرهنگ توحیدی بود. همچنین دیگر مساله مورد

مورد بررسی مورد استفاده قرار گیرد.

محمدرضا پورجعفر و علی پورجعفر^[3] در پژوهشی با عنوان الگوی پیشنهادی محله، با مرکزیت مسجد و فضاهای عمومی مورد نیاز در شهر ایرانی-اسلامی به مبانی طراحی محله‌های مسکونی در شهرهای اسلامی به‌طور کوتاه از صدر اسلام تاکنون پرداخته‌اند و در آن نقش و جایگاه مسجد به‌عنوان یکی از عوامل مهم محله‌ای و همچنین برطرف‌کننده بسیاری از نیازهای اجتماعی، فرهنگی و سیاسی بخش‌های مسکونی شهر بررسی شده است. در این پژوهش بررسی محله‌ها در شهرهای اسلامی گذشته نشان داد که مسجد نقش پراهمیتی در ابعاد کیفی طراحی شهرها و بازتاب اجتماعی مسایل نسبت به مبانی طراحی واحدهای همسایگی در غرب که تنها به مسایل فیزیکی و کمی پرداخته است، دارد.

خدائی و خزاعی^[4] در پژوهشی با عنوان ارزیابی مکان‌گزینی مسجد محله‌ای در راستای تقویت ساختار هویتی محلات به‌عنوان مکانی برای سکونت به ارزیابی مکان‌گزینی مساجد محله‌ای براساس شاخص‌های مطلوبیت، سازگاری و آسایش و میزان دست‌یابی محلات به ساختار هویتی به‌عنوان مکانی برای سکونت پرداخته‌اند. این پژوهش به این منظور ابتدا به ارایه مدلی مفهومی از مقایسه تطبیقی شاخص‌های مکان‌گزینی و معیارهای هویت‌بخشی به محلات پرداخته و سپس از میان مناطق سیزده‌گانه کلان‌شهر مذهبی مشهد، منطقه مطلوب و مساجد مورد نظر براساس نوع بافت و میزان برخورداری مذهبی را انتخاب کرده است. نتایج پژوهش میزان اثربخشی معیارهای هویت‌بخشی به محلات نظیر آرامش، امنیت و آسایش را در مکان‌گزینی مساجد محله‌ها نشان داد که به‌طور کلی از بین پنج معیار هویت‌بخشی به محلات، معیارهای آرامش و سپس امنیت جایگاه مناسب‌تری داشتند.

احمدیان و عرفانیان^[5] پژوهش خود را تحت عنوان بررسی نقش مساجد در توسعه محله‌ای در شهر مشهد ارایه کردند. این پژوهش با بررسی متغیرهای مربوط به فعالیت‌های چندگانه مسجد در سطح محله در هشت محور کلی شامل نقش مسجد در غنی‌سازی اوقات فراغت، ایجاد فضای فرهنگی، ارایه کمک‌های مالی، برگزاری مراسم و جلسات مذهبی- فرهنگی، افزایش میزان مشارکت ساکنان محله، ارایه کمک‌های مشاوره‌ای، اولویت‌سنجی مسایل، مشکلات و نیازهای محله، ارتقای امنیت فردی و اجتماعی از طریق افزایش نظارت درونی و بیرونی و همچنین موارد دیگر مانند بررسی استقبال مردم محله از فعالیت‌ها، برنامه‌ها و بسترهای فراهم‌شده توسط مسجد، به تحلیل نقش مسجد به‌عنوان گسترده‌ترین شبکه فراگیر اجتماعی و نقش‌آفرینی آن در توسعه محله‌ای در مشهد مقدس پرداخته است. طبق نتایج، مساجد در محورهای مورد بررسی برنامه‌های موثری برای توسعه محله‌ای دارند.

با توجه به اینکه به موضوع مطرح‌شده در این پژوهش با رویکرد مورد نظر به‌خصوص، یعنی بررسی چگونگی تاثیر مدل‌های ادراک حسی در تبیین و ترویج الگوهای شکل‌دهنده مساجد محله‌ای به‌عنوان الگوهای معماری اسلامی ایرانی متناسب با مقتضیات روز

بررسی در این پژوهش، شناخت مسجد به‌عنوان یکی از شاخصه‌های ظهور مفاهیم ناب در معماری در اکثر اماکن مذهبی بود که در عصر حاضر ابعاد حسی آن در گذر زمان به ورطه فراموشی سپرده شده است. به‌طوری که محققین در گذشته به‌طور صرف به الگوهای کالبدی، تزیینات و سیر تاریخی عناصر تشکیل‌دهنده مساجد پرداخته‌اند و تاثیر ادراک حسی در افزایش حس تعلق به مکان که در نتیجه منجر به افزایش رضایت‌مندی و همچنین القای حس حضور در مساجد می‌شود را در نظر نگرفته‌اند که به همین دلیل زمینه تحقیقاتی از نظر ادراک فردی و تجربه چندحسی در چنین محیطی بسیار ضروری به نظر می‌رسد. در این پژوهش به این مهم پرداخته شد. در این رابطه نقش مدل‌های ادراک حسی، به واسطه رابطه افراد با محیط اطراف در قرارگاه‌های رفتاری همچون مساجد که با ایجاد معانی مختلف و با هویتی که در حس تعلق به مکان دارند و به شناسایی بهتر رفتار و ادراکات فردی و تاثیرات آن بر ایجاد حس تعلق به مکان و شکل‌گیری و تاثیرات متقابل آن کمک می‌کند، نمایان‌تر می‌شود. در سیر به این هدف انجام مطالعات میدانی و تحلیل شرایط محلی از نظر نیازهای فرهنگی، اجتماعی و حتی اقتصادی موجود در محله‌های شهری بسیار حایز اهمیت است که این مهم یکی از الزامات مکان‌یابی و طراحی مساجد محله‌ای به شمار می‌رود. بنابراین نسبت به اهداف تعیین‌شده، یکی از مهم‌ترین سئوالاتی که پژوهش حاضر به‌دنبال پاسخ‌گویی به آن است، چگونگی میزان تاثیر مولفه‌های ادراک حسی بین ساکنین محله‌ها در افزایش حس رضایت‌مندی به مساجد محله‌های معاصر و همچنین چگونگی ایجاد شاخصه‌های الگوساز این‌گونه مساجد است.

پیشینه پژوهش

مبحث ارتباط فضایی و تاثیر ادراک حسی بر شکل‌گیری عناصر معماری با مقوله مباحث مطرح‌شده در حیطه روان‌شناسی محیطی و علوم رفتاری رابطه تنگاتنگی دارد. نیاز به این مباحث در زمینه فضاهای مذهبی همچون مساجد و مطالعه در مورد آنچه مردم و نمازگزاران در مساجد به آن نیاز دارند، پس از شکست بعضی از پروژه‌های ساخت مساجد بناشده در دهه‌های اخیر از نظر هم‌خوانی با الگوهای اسلامی- ایرانی و همچنین نیازهای خاص کاربران آنها آشکار می‌شود. اکثر پژوهش‌های انجام‌شده در این زمینه بیانگر تاثیر مساجد در توسعه کالبدی و ساختاری محلات شهری، اغلب به‌عنوان مرکز عمومی، فرهنگی و مذهبی به شکل یک مجتمع دارای کلیه امکانات فرهنگی طراحی‌شده است و در قالب اصلی‌ترین عامل هویت‌بخش محلات شهری ایفای نقش می‌کند. البته تاریخچه پرداختن به مولفه‌های کیفی در معماری از دهه ۱۹۶۰ میلادی آغاز شده است که حس مکان و در درجه بالاتر حس تعلق به مکان به‌عنوان مهم‌ترین مولفه‌های سازنده کیفیت کالبدی بناها ظهور پیدا کرد. در حال حاضر کتب و مقالات متعددی در مورد حس تعلق به مکان و رضایت‌مندی از مکان ارایه شده که در پژوهش حاضر تلاش شده است که خلاصه‌ای از مفاهیم و کاربردهای متناسب با موضوع

و تاثیر آنها بر میزان رضایت‌مندی نمازگزاران، در گذشته توسط محققان دیگر پرداخته نشده است. مطالعه و تحقیق در باب این موضوع ضروری به نظر می‌رسد.

مساجد از نگاه آیات و احادیث

مسجد جایگاهی است برای عبادت و برگزاری نماز که در آیات گوناگون قرآنی بر این نقش آن تاکید شده است. در آیه ۱۱۴ سوره بقره آمده است: "و من اظلم مَن مَسَجِدِ اللَّهِ أَنْ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ وَ ...؛ کیست ستمکارتر از آن کس که از بردن نام خدا در مساجد او جلوگیری کرد" [۱]. مباحث مرتبط با مسجد در قالب ۲۸ آیه در ۹ صورت مختلف به‌صورت مستقیم در قرآن کریم ذکر شده که شامل واژه‌های مَسَجِدٍ (۲ بار)، مَسْجِدًا (۲ بار)، مَسَاجِدَ (۳ بار)، مَسَاجِدُ (۱ بار)، الْمَسْجِدِ (۳ بار)، الْمَسْجِدِ (۱۴ بار)، الْمَسَاجِدِ (۱ بار)، الْمَسَاجِدِ (۱ بار) و لِمَسْجِدٍ (۱ بار) است [۱]. از جمله آیاتی که به اهمیت و خصوصیات ساخت مسجد و افراد دخیل در آن پرداخته است می‌توان به آیه ۱۸ سوره توبه اشاره کرد: "إِنَّمَا يَغْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ وَ أَقَامَ الصَّلَاةَ وَ آتَى الزَّكَاةَ وَ لَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَى أُولَئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ؛ مساجد خدا را تنها کسانی باید آباد کنند که به خدا و روز قیامت ایمان دارند و نماز را به پا داشته و زکات می‌پردازند و جز از خدا نمی‌ترسند. امید است که آنان از ره‌یافتگان باشند". دلیل اهمیت تفسیر این آیات الهی این است که مسجد پایگاه مهم عبادی و اجتماعی مسلمانان است. بنابراین متولیان مسجد باید صالح و پاک باشند، برنامه‌های آن سازنده و تربیت‌کننده باشد، بودجه‌اش مشروع و حلال باشد و مسجدیان اهل تقوا و خدایی و مورد تکریم باشند [۷].

در سخنان پیامبر (ص) و معصومان (ع) نیز به تبعیت از آیات قرآنی بر جنبه‌های مختلف عبادی مسجد و همچنین ساخت و برپایی آن تاکید فراوانی شده است. پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: "من اسرج فی مسجد من مساجد الله سراجا لم تزل الملائكة و حمله العرش يستغفرون له ما دام فی ذلك المسجد ضوء من ذلك السراج؛ هر

جدول ۱) اشاره آیات قرآنی به عوامل تاثیرگذار بر حس تعلق (منبع: نویسندگان)

سوره مبارکه	شماره آیه	متن آیه	عوامل کالبدی	عوامل ادراکی و معنایی	عوامل اجتماعی و فرهنگی
الاعراف	۲۹	"قُلْ أَمَرَ رَبِّي بِالْقِسْطِ وَأَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عِندَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ؛ بگو پروردگرم به دادگری فرمان داده است و (اینکه) در هر مسجدی روی خود را مستقیم (به سوی قبله) کنید و در حالی که دین خود را برای او خالص گردانیده‌اید وی را بخوانید همان‌گونه که شما را پدید آورد (به سوی او) بر می‌گردید."	۱	-	-
الاعراف	۳۱	"يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِندَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ؛ ای فرزندان آدم جامه خود را در هر نمازی بپوشید و بخورید و بیاشامید و (لی) زیاده‌روی نکنید که او اسرافکاران را دوست نمی‌دارد."	-	-	۱
التوبه	۱۷	"مَا كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ أَنْ يَغْمُرُوا مَسَاجِدَ اللَّهِ شَاهِدِينَ عَلَى أَنْفُسِهِم بِالْكَفْرِ أُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ وَفِي النَّارِ هُمْ خَالِدُونَ؛ مشرکان را نرسد که مساجد خدا را آباد کنند در حالی که به کفر خویش شهادت می‌دهند آنانند که اعمالشان به هدر رفته و خود در آتش جاوندند."	-	-	۱
التوبه	۱۹	"أَجْعَلْنَاهُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ وَ عِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ كَمَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ وَ جَاهَدَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لا يَسْتَوُونَ عِندَ اللَّهِ وَ اللّٰهُ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ؛ آیا سیراب‌ساختن حاجیان و آباد کردن مسجدالحرام را همانند (کار) کسی پنداشته‌اید که به خدا و روز بازپسین ایمان آورده و در راه خدا جهاد می‌کند (نه این دو) نزد خدا یکسان نیستند و خدا بیدادگران را هدایت نخواهد کرد."	۱	-	-

کس در مسجدی از مساجد خدا چراغی بر افروزد، تا وقتی که در آن مسجد پرتوی از آن چراغ می‌تابد، فرشتگان و حاملان عرش برایش استغفار می‌کنند" [۸]. پیامبر اکرم (ص) به ابوذر می‌فرماید: "یا اباذر من اجاب داعی الله و احسن عماره مساجد الله كان ثوابه من الله الجنة؛ ای ابوذر، کسی که دعوت خدا را جواب گوید و در تعمیر مساجد خدا نیکو بکوشد پاداشش از جانب خدا بهشت برین است" [۸]. امام علی (ع) می‌فرماید: "هر کس بخواهد به مسجد وارد شود، با آرامش و وقار وارد شود، چون مساجد، خانه‌های خدا و محبوب‌ترین زمین‌ها نزد خداست و محبوب‌ترین فرد پیش خدا کسی است که اول از همه وارد مسجد و پس از همه از آن خارج شود" [۹].

مسجد نه‌تنها به‌عنوان جایگاه اصلی اجتماع مومنان برای برگزاری مراسم عبادی مورد استفاده بود، بلکه کانون معارف و احکام اسلامی، مرکز جهاد تبلیغاتی و ارشادی، قرارگاه سیاسی و اداره دولت نیز به شمار می‌رفت. به این ترتیب مسجد از نظر عملکرد یک نهاد با چندین نقش بود که آیات قرآنی و احادیث باعث شکل‌گیری نظام عملکردی متعددی منطبق بر الگوهای کالبدی در آن شده است. به‌طور مثال در باب عملکرد آموزشی مسجد، پیامبر خدا (ص) می‌فرماید: "هر کس به این مسجد من در آید، تنها به این خاطر که خیری را بیاموزد یا آموزش دهد، همچون مجاهد در راه خدا است".

مسجد به‌عنوان یک فضای مقدس و همچنین قرارگاه ادراک، ارتباط مستقیمی بین ویژگی‌های عناصر شکل‌دهنده کالبدی و هویتی خود با حس مکان دارد. مهم‌ترین شاخصه‌های مسجد از نظر استفاده‌کنندگان، ابتدا ویژگی‌های کالبدی، سپس فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی و در نهایت عوامل ادراکی و معانی در مسجد است که در مجموع عواملی هستند که باعث افزایش حس تعلق به مکان بین استفاده‌کنندگان می‌شوند. در آیات الهی و احادیث به‌صورت مکرر بر نحوه شکل‌گیری این عوامل هویتی در مسجد تاکید شده است (جدول ۱).

سوره مبارکه	شماره آیه	متن آیه	حس تعلق به مکان	
			عوامل ادراکی و معنایی	عوامل اجتماعی و فرهنگی
التوبه	۲۸	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَامِهِمْ هَذَا وَ إِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً فَسَوْفَ يُغْنِيكُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ إِنْ شَاءَ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید حقیقت این است که مشرکان ناپاکند پس نباید از سال آینده به مسجدالحرام نزدیک شوند و اگر (در این قطع رابطه) از فقر بیمناکید پس به‌زودی خدا اگر بخواهد شما را به فضل خویش بی‌نیاز می‌گرداند که خدا دانای حکیم است.	-	-
التوبه	۱۰۷	وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَازًا وَكُفْرًا وَتَفْرِيفًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ وَإِزْوَاجًا لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ لِيَأْخُذُوا بِأَفْئِدَتِهِمْ إِنَّ الْأَفْئِدَةَ لَغَوِيٍّ يَشْهَدُ بِمَا يَكُونُ فِي السُّبُطِ وَاللَّهُ يَسْمَعُ سِرَّهُمْ وَنَجْوَاهُمْ وَإِنَّمَا يَأْتِي السُّبُطَ لِيُخْرِجَهُمْ مِنَ الْبُيُوتِ وَنَجْوَاهُمْ وَإِنَّمَا يَأْتِي السُّبُطَ لِيُخْرِجَهُمْ مِنَ الْبُيُوتِ وَنَجْوَاهُمْ وَإِنَّمَا يَأْتِي السُّبُطَ لِيُخْرِجَهُمْ مِنَ الْبُيُوتِ وَنَجْوَاهُمْ	-	-
البقره	۱۱۴	وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمَهُ وَ سَعَى فِي خَرَابِهَا أُولَئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلَّا خَائِفِينَ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ لَهُمْ فِي الآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ؛ و کیست بیدادگرتر از آن کس که نگذارد در مساجد خدا نام وی برده شود و در ویرانی آنها بکوشد آنان حق ندارند جز ترسان لرزان در آن (مسجد)ها درآیند در این دنیا ایشان را خوار و در آخرت عذابی بزرگ است.	-	-
البقره	۱۴۹	وَمَنْ حَبِطَ خَرْجَتِ فَوْلاً وَحَبَلَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِنَّهُ لَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ؛ و از هر کجا بیرون آمدی روی خود را به سوی مسجدالحرام بگردان و البته این (فرمان) حق است و از جانب پروردگار تو است و خداوند از آنچه می‌کنید غافل نیست.	-	-
البقره	۱۵۰	وَمَنْ حَبِطَ خَرْجَتِ فَوْلاً وَحَبَلَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَبِطَ مَا كُنْتُمْ فَعَلْتُمْ وَوَجْهَكُمْ شَطْرَهُ لَيْلًا يَكُونُ لِلنَّاسِ عَلَيْهِمْ حِجَّةٌ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ فَلَا تَحْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِي وَاذْكُرْ نِعْمَتِي عَلَيْكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ؛ و از هر کجا بیرون آمدی (به هنگام نماز) روی خود را به سمت مسجدالحرام بگردان و هر کجا بودید روی‌های خود را به سوی آن بگردانید تا برای مردم غیر از ست‌مگرانشان بر شما حتی نباشد پس از آنان نترسید و از من بترسید تا نعمت خود را بر شما کامل گردانم و باشد که هدایت شوید.	-	-
الانفال	۳۴	وَمَا لَهُمْ آلَا يُعَذِّبُهُمُ اللَّهُ وَهُمْ يَصُدُّونَ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَمَا كَانُوا أَوْلِيَاءَهُ إِنْ أَوْلِيَاءُهُ إِلَّا الْمُتَفُونُونَ وَلَكِنْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَفْقَهُونَ؛ چرا خدا (در آخرت) عذابشان نکند با اینکه آنان (مردم را) از (زیارت) مسجدالحرام باز می‌دارند در حالی که ایشان سرپرست آن نباشند چراکه سرپرست آن جز پرهیزگاران نیستند ولی بیشترشان نمی‌دانند.	-	-
الفتح	۲۷	لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ رِسْوَةَ الْوُجُوهِ بِالْحَقِّ لَنَدْخُلَنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ آمِينَ مَخْلِقِينَ وَغَوْسِكُمْ وَمُقَضَّرِينَ لَا تَخَافُونَ فَعَلِمَ مَا لَمْ تَعْلَمُوا فَعَجَلْ مِنْ دُونِ ذَلِكَ فَتَحْنَا قَرِيْبًا؛ حقا خدا رویای پیامبر خود را تحقق بخشید (که دیده بود) شما بدون شک به خواست خدا در حالی که سر تراشیده و موی (و ناخن) کوتاه کرده‌اید با خاطری آسوده در مسجدالحرام در خواهید آمد آنچه را که نمی‌دانستید دانست و غیر از این پیروزی نزدیکی (برای شما) قرار داد.	-	-
الاسرا	۱	شِجَاجِ الَّذِي أُسْرِيَ بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنَ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ؛ منزه است آن (خدایی) که بنده‌اش را شبانگاهی از مسجدالحرام به سوی مسجدالاقصی که پیرامون آن را برکت داده‌ایم سیر داد تا از نشانه‌های خود به او بنمایانیم که او همان شنوای بیناست.	-	-
الکهف	۲۱	وَكَذَلِكَ أَغْتَرْنَا عَلَيْهِمْ لِيُغْلَبُوا أَنْ وَعَدَ اللَّهُ حَقًّا وَأَنْ السَّاعَةَ لَا رَيْبَ فِيهَا إِذْ يَتَنَزَّغُونَ مِنْ بَيْنِهِمْ أَمْرُهُمْ فَقَالُوا أَيْبُونَا عَلَيْهِمْ نُبِيًّا رَأَيْتُمْ بِعَمَلِهِمْ قَالَ الَّذِينَ عَلِمُوا عَلَى أَمْرِهِمْ لَنَتَّخِذَنَّ عَلَيْهِمْ مَسْجِدًا؛ و بدین گونه (مردم آن دیار را) بر حالشان آگاه ساختیم تا بدانند که وعده خدا راست است و (در فرا رسیدن) قیامت هیچ شکی نیست هنگامی که میان خود در کارشان با یکدیگر نزاع می‌کردند پس (عده‌ای) گفتند بر روی آنها ساختمانی بنا کنی پروردگارش به (حال) آنان دانانتر است (سرانجام) کسانی که بر کارشان غلبه یافتند گفتند حتماً بر ایشان معبدی بنا خواهیم کرد.	-	-
آل عمران	۳۷	فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ وَأَنْبَتَهَا نَبَاتًا حَسَنًا وَكَفَّلَهَا زَكَرِيَّا كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا قَالَ يَا مَرْيَمُ أَنَّى لَكَ هَذَا قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ؛ پس پروردگارش وی (=مریم) را با حسن قبول پذیرا شد و او را نیکو بار آورد و زکریا را سرپرست وی قرار داد زکریا هر بار که در محراب بر او وارد می‌شد نزد او (نوعی) خوراکی می‌یافت (می‌گفت ای مریم این از کجا برای تو آمده است او در پاسخ می‌گفت این از جانب خداست که خدا به هر کس بخواهد بی‌شمار روزی می‌دهد.	-	-

چارچوب نظری

به فعالیت‌های گسترده‌تری از جمله فعالیت‌های غیرعبادی پرداختند که این امر در مساجد کوچکتر، بیشتر در حد همان برگزاری نماز و عبادات باقی ماند. این تمایز وظایف، بازتاب تفاوت در وضعیت و

مسجد در صدر اسلام به‌عنوان اولین و بااهمیت‌ترین نهاد عبادی مسلمانان بود، ولی به مرور زمان در سده‌های بعدی مساجد بزرگتر

کاربردی است که طی یک قرن پس از رحلت پیامبر اکرم^(ص) به تدریج به وجود آمد و به دنبال آن دو واژه جداگانه برای مسجد محله‌ای و مسجد جامع پدید آمد [11].

در بحث حاضر مساجد محله‌ای، بخشی از فضای عمومی شهری بوده و به‌عنوان مکان تبلور کنش‌های اجتماعی که بازتابی از تمایزهای بین گروه‌های مختلف اجتماعی است، نمود بیشتری دارد. این فضاها مساجد کوچکی هستند که هزینه‌های آن را معمولاً جمعیت محلی که دارای طبقات اجتماعی خاصی هستند متقبل می‌شوند و نگهداری آن نیز کاملاً بر عهده همین جمعیت است. این مساجد از نظر اقتصادی مقرون به صرفه هستند که قابلیت ساخت به‌طور متعدد در محله‌های مختلف شهری را دارند. از طریق همین مساجد است که هر جمعیت پراکنده‌ای اعم از مهاجرنشین و یا سکن‌گزیده با طبقات اجتماعی گوناگون، با جامعه بزرگ شهری ارتباط برقرار می‌کنند. این مساجد علاوه بر اینکه محلی برای اقامه نماز به شمار می‌روند، اغلب فرم مجتمعی را به خود می‌گیرند که در خدمت همه نیازهای اجتماعی، فرهنگی و دینی محلی، یعنی کارکردهای خانواده، آموزش، فعالیت‌های زنان، کتابخانه و حتی تهیه غذای طبقات اجتماعی خاص آن محله هستند [10]. می‌توان گفت انعطاف مساجد محله‌ای در خدمت‌گذاری به جامعه، از نظر اجتماعی، اقتصادی و حتی سیاسی بیشتر از دیگر مساجد شهری است [11].

این مساجد اغلب بدون توجه به الگوهای اصلی شکل‌دهنده مساجد، بسیار بی‌قاعده بوده و اکثراً از طرف اشخاص ناآگاه به اصول اصلی طراحی مسجد که بیشتر متعلق به طبقه اجتماعی خاص آن محله هستند، ساخته می‌شوند. این امر ریشه در چندین عامل از جمله نداشتن مدل‌ها و استانداردهای لازم در دستگاه‌های مربوطه برای انجام فرآیند ساخت مساجد محله‌ای و یا نداشتن رویه واحد و اصولی در جانمایی، احداث، تکمیل و بهره‌برداری مساجد در بین هیئت امنای مساجد محله‌ای دارد. این عوامل نیز باعث کاهش رضایت‌مندی و عدم حس تعلق به مساجد شده است که نتیجه آن کاهش حضور کاربران در این‌گونه مساجد است.

در فرآیند ادراک محیط، بخش زیادی از شناخت و تماس با دنیای خارج به وسیله اقدام‌های حسی حاصل می‌شود. شهر یورش به حواس است، در شهر اشیا دیده و لمس می‌شوند، بوها استشمام می‌شوند، صداها شنیده می‌شوند و به این ترتیب تجربه‌های حسی-عاطفی متنوعی شکل می‌گیرند، در حالی که بیشتر به توصیف "عینی و فنی" شهر به دور از صفات "حسی" آن پرداخته شده است [12]. با توجه به این امر به نظر می‌رسد انسان در یک منظر ذهنی-ادراکی فقیر زندگی می‌کند که تنها لایه‌ای سطحی از تجربیات را ثبت می‌کند. از این رو ظرفیت‌های ادراکی در حال کم‌شدن است، چراکه به اندازه کافی بیشتر حواس به رسمیت شناخته نشده و به آنها پرداخته نشده است [13]. انسان‌ها ترجیح می‌دهند که توجه خود را به سمت برترین نیات متمرکز کنند و امید دارند که با انجام این کار، معنویت را در معماری معاصر و به‌خصوص فضاهای مذهبی معرفی کنند و معتقدند که این‌گونه فضاها زمانی درک خواهند شد

که الگوهای ادراک حسی و قابلیت تجربه‌شدن در آنها پدیدار شوند [14].

انسان‌ها محیط را تحت تاثیر قرار داده و خود تحت تاثیر آن قرار می‌گیرند. در حالت معمولی برای اینکه این عمل متقابل انجام گیرد، ابتدا باید محیط را احساس کرد. این امر به وسیله تحریکات محیطی روی اندام‌های حسی انجام می‌شود. چهار حس عمده و بارز در احساس محیط شامل بینایی، شنوایی، بویایی و لامسه است. از تعاریف ارائه‌شده توسط پورتنوس این‌گونه بر می‌آید که بینایی، اساسی‌ترین حس نسبت به دیگر حواس است و بیشترین اطلاعات را از محیط اطراف جمع‌آوری می‌کند و در اختیار مغز قرار می‌دهد [15]. البته نباید نقش پوست دست‌ها و صورت را در این خصوص نادیده گرفت. در نهایت احساس و ادراک، قابلیت و ظرفیت احساسات را شکل می‌دهند که قابلیت حسی نامیده می‌شود. چنین به نظر می‌رسد که انسان به گونه‌ای غیرفعال محیط اطراف خود و اشیای درون آن را ادراک می‌کند و بدون هیچ‌گونه دخل و تصرفی، اطلاعات و تصاویر دنیای بیرون بر او تحمیل می‌شوند. در حالی که مطالعات نشان می‌دهند که داده‌ها و تجربیات ادراکی قبلی انسان (اطلاعات و حافظه شناختی)، موجب پاسخ ادراکی نهایی او می‌شود [16]. از دیگر عوامل موثر بر فرآیند ادراک می‌توان به عوامل روان‌شناختی فردی (غم و شادی)، فیزیکی، محیطی (ازدحام و خلوت) و عوامل فرهنگی اشاره کرد که هر کدام به نوبه خود بر ادراک فرد از محیط تاثیر می‌گذارد. به‌طوری که امکان دارد دو نفر با پیش‌زمینه‌های فرهنگی و ذهنی متفاوت از یک محیط یکسان، ادراک کاملاً متفاوتی داشته باشند و یا ممکن است یک فرد در مقاطع زمانی مختلف و براساس عوامل روان‌شناختی متفاوت (غم یا شادی و مانند آنها) ادراک متفاوتی از یک محیط واحد داشته باشد.

فرآیند شناخت پس از مرحله جمع‌آوری اطلاعات و نیز فرآیند ادراک، تعبیر و تفسیر اطلاعات است. در تمامی این مراحل عوامل روان‌شناختی فردی و اجتماعی (انگیزه‌ها، تجارب پیشین، عوامل فرهنگی و غیره) موثر هستند. ضمن آنکه این عوامل، خود از شرایط محیطی تاثیر می‌گیرند [17]. به عبارتی مراحل احساس، ادراک و شناخت دربرگیرنده فرآیندها، مراحل و عوامل تاثیرگذار پیچیده‌ای است و درواقع می‌توان ادعا کرد که وقتی انسان واقعیات محسوس را از راه ادراک حسی شناسایی می‌کند، از طریق گیرنده‌های حسی از وجود واقعیات دنیای خارج یا داخل مطلع می‌شود.

در ضمن درگیری ذهنی طراحان با موضوعاتی همچون سیستم‌های زندگی، شایستگی فرهنگی، عدالت اجتماعی و همچنین عدم تقارن قدرت در محله‌ها می‌تواند باعث نحوه شکل‌گیری مهارت‌های خلاقانه آنها در به‌کارگیری الگوهای معماری، رفع چالش‌های اجتماعی پیچیده محله‌ها و افزایش رضایت‌مندی کاربران شود [18]. احساس مکان دارای مشخصاتی غنی است که باعث می‌شود مردم بتوانند از طریق حس مکان قوی، منحصربه‌فرد بودن شهر یا محیطی که در آن واقع شده‌اند را تشخیص دهند. تعریف "احساس مکان"

رضایت‌مندی از فضای معماری یک پدیده پیچیده وابسته به عوامل متعدد است. رضایت‌مندی بیانگر میزان ارضای تمایلات و نیازهای اساسی انسان‌ها است و از این طریق مفهوم رضایت‌مندی با نیاز مرتبط می‌شود. انسان به‌عنوان پیچیده‌ترین و کامل‌ترین موجود جهان آفرینش دارای نیازها و انگیزه‌های متنوع و بی‌پایانی است که اهداف و فعالیت‌های او را تحت تأثیر قرار می‌دهند. یکی از دیدگاه‌های مهم در مورد تعریف رضایت‌مندی توسط فرانچسکو پتو مطرح شده است. او این مفهوم را به‌عنوان یک نگرش و ساختار چندوجهی و دارای ویژگی‌های شناختی، تأثیرگذاری و احساسات چندبعدی، تعریف کرده است. بسیاری از محققان مدعی شده‌اند که این تعریف از رضایت‌مندی، کامل‌تر و جامع‌تر است و از آن به‌عنوان یک ساختار مفهومی چندبعدی هم نام برده شده است.

درواقع متغیرهای فردی به‌صورت مستقل، به‌عنوان موثرترین عامل بر سطوح متفاوت انتظارات و تمایلات افراد از زندگی شناخته می‌شوند. همچنین عوامل اجتماعی و کالبدی محیط‌های معماری نیز تجربه‌های واقعی افراد را از این محیط‌ها شکل می‌دهند. در این میان هر چه در انتظارات افراد با تجربه واقعی آنها از محیط هم‌پوشانی بیشتری وجود داشته باشد، رضایت‌مندی از محیط معماری افزایش پیدا می‌کند^[24]. بنابراین ایجاد ارتباط و پیوند محیط با ادراکات انسان در مکان‌های خاص به‌ویژه مساجد که با حضور مداوم انسان در آن به‌عنوان مرکزی پرمحتوا و عمیق که نقش تعیین‌کننده‌ای در سرنوشت بشری ایفا می‌کند، موجب شده مساجد جایگاه خاص و ویژه‌ای در مراحل رشد و تکامل معنوی انسان داشته باشند. با توجه به مفهوم رضایت‌مندی و برداشت‌های سلیقه‌ای که به واسطه حضور و تجربیات گذشته انسان از این مفهوم به وجود آمده است، تأثیرات سطوح متفاوت انتظارات و تمایلات روانی و عرفانی محیط کالبدی مساجد بر انسان برای ایجاد فضایی روحانی و ارتباط معنوی با خالق جهان هستی که خود زیبا و پدیدآورنده اصلی زیبایی‌ها است، در طراحی معماری مساجد ایران عامل اصلی بوده است و تمرکز بر طرح کالبدی و خلق زیبایی در نقوش تزئینی عناصر فیزیکی آن با فرهنگ، باور، ایمان و هنر افرادی که به‌طور مستمر با آن محیط ارتباط دارند، یکی از عوامل اصلی پیوند معنوی انسان با محیط است و آشنایی با ارزش‌های بشری و افزایش حس رضایت‌مندی، حس موجودیت نظام آفرینش و هستی انسان را شامل می‌شود.

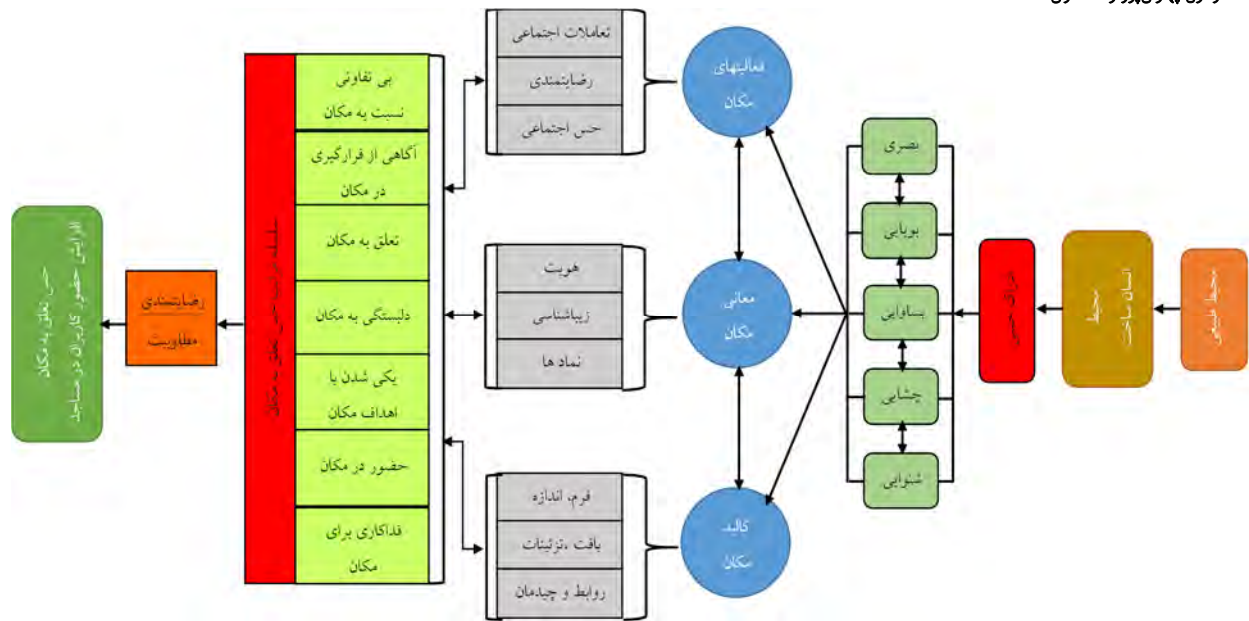
براساس رسالت پژوهش حاضر با شناخت کامل از متغیرهای پژوهش مانند ادراک حسی و حس تعلق به مکان و همچنین تعاریف و نظریات فوق این پژوهش به‌دنبال برقراری ارتباط معنی‌دار بین متغیرها و همچنین ارایه مدل‌ها و الگوهای طراحی قابل استناد برای حوزه‌ها و دستگاه‌های مربوطه است. در انتها با توجه به متغیرهای پژوهش و همچنین رسالت پیش روی آن یک مدل مفهومی به‌عنوان نقشه راه و اسکلت پژوهش ارایه شد (شکل ۱).

دربگیرنده حالتی است که در آن مفهوم و عناصر فیزیکی مشابه اماکنی که مردم پیش‌تر تجربه کرده‌اند، نشان‌دهنده عقاید و خاطرات آنها است. در این رابطه، الهام‌گرفتن از کیفیت شهرهای قدیمی و طراحی اماکن فعالیت روزانه را تسهیل می‌کند و ویژگی‌های نمادین و عاطفی برای جذب افراد به محل نیز اهمیت به‌سزایی دارند. برخی از روان‌شناسان محیطی پیرامون این مطلب بحث می‌کنند که تجربه محل یکی از مهم‌ترین عوامل در حس مکان است. مفهوم روح مکان یا شخصیت مکان، سازنده احساس مکان است و چگونگی احساس نظیر انگیزش، هیجان و لذت نمونه‌هایی از این تجربه هستند. یک مکان منحصراً یک شی نیست، بلکه مجموعه‌ای از تجارب و فعالیت‌های بامعنی است.

در بسیاری از ادبیات مرتبط با مکان، مفهوم مکان اغلب بر حس تعلق یا وابستگی احساسی به یک مکان تأکید دارد^[19]. تعلق مکانی به این معنی است که مردم خود را به واسطه مکانی که در آن قرار دارند و به دنیا آمده و رشد کرده‌اند، تعریف می‌کنند. دلبستگی به مکان مبنایی برای درک فرد و گروه نسبت به محیط است و معمولاً در محیطی فرهنگی به وجود می‌آید. بنابراین تعلق به مکان چیزی بیشتر از تجربه عاطفی و شناختی است و عقاید فرهنگی مرتبط‌کننده افراد به مکان را نیز شامل می‌شود^[20]. درواقع احساس تعلق و دلبستگی به مکان، سطح بالاتری از حس مکان است. این حس به‌گونه‌ای به پیوند میان فرد با مکان منجر می‌شود که انسان خود را جزئی از مکان می‌داند^[21]. ایجاد فضاهای حسی باعث افزایش غنای نفسانی فضاها می‌شود که این امر همراه با کاربردی‌تر شدن ابزارها و تکنیک‌های شکل‌دهنده فضاهای حسی باعث افزایش حس تعلق به مکان خواهد شد^[22].

در این زمینه می‌توان به معماری حسی انطباقی که در آن افراد پس از برقراری تجربه حسی با محیط، بهتر از قبل رفتار می‌کنند، پرداخت که این امر در نهایت به ساکنین در محیط و رسیدن آنها به اهداف مورد نظر خود کمک می‌کند. طراحی حسی تطبیقی باعث افزایش آگاهی بین ساکنین و محیط‌های ساخته‌شده خواهد شد و تعامل بین این دو بر هر یک از آنها تأثیر می‌گذارد. از آنجا که تکنولوژی به پیشرفت خود در آینده ادامه خواهد داد، مهم آن است که طراحان آنچه که تجربه انسانی می‌سازد را در آغوش گرفته و معماری حسی انطباقی را به‌عنوان هدایت‌کننده تکنولوژی برای کنترل، حفظ و تجلیل از زیبایی تجربه حسی انسان به کار گیرند. دسترسی بیشتر به چنین محیط‌هایی به‌دلیل ایجاد تجربه حسی، باعث رشد الگوهای ممتاز و نامحسوس در آینده می‌شوند.

معماری محیط‌های حسی انطباقی به‌عنوان یک کاتالیزور هستند که از آنها طریق یادگیری حسی نسبت به محیط برای ساکنان ایجاد می‌شود و به‌عنوان حلقه بهبود فضاهای معماری عمل می‌کند و از طریق طراحی حسی، محیط‌هایی را با تجربه چندحسی برای ساکنان پدید می‌آورد که در نهایت باعث افزایش حس رضایت‌مندی و حس تعلق به مکان در افراد می‌شود^[23].

شکل ۱) مدل مفهومی و تبیین رابطه‌های متغیرهای پژوهش (منبع: نویسندگان)

ابزار و روش‌ها

به زمان صفویه باز می‌گردد و از محله‌های متوسط سنتی است (شکل‌های ۲ و ۳).

روایی پرسش‌نامه به‌منظور انجام تحلیل عاملی با استفاده از آماره‌های KMO و Bartlett بود. بنابراین برای اطمینان از روایی و پایایی ابزار اندازه‌گیری (پرسش‌نامه) در مرحله اجرای پیش‌آزمون، ۳۵ پرسش‌نامه بین جامعه آماری (شامل همه مراجعه‌کنندگان به مسجد جوادالائمه و هفت درب) پخش و جمع‌آوری و در نهایت مجموع ۵۰ پرسش‌نامه برای اجرای مرحله پیش‌آزمون گردآوری شدند. ماتریس همبستگی بین گویه‌های پرسش‌نامه در جامعه برابر با صفر بود. همچنین مقدار ضریب KMO بزرگتر از ۰/۷ بود که مناسب‌بودن داده‌های پرسش‌نامه برای تحلیل عاملی را نشان داد (جدول ۲).

در مورد پایایی پرسش‌نامه‌ها که به‌صورت پیش‌آزمون با دریافت ۵۰ پرسش‌نامه از حضار موجود در مساجد مورد مطالعه به دست آمد، مقدار شاخص آلفای کرونباخ برای کل پرسش‌نامه برابر ۰/۹۱۵ بود که نشان داد پرسش‌نامه از پایایی کافی و مناسبی برخوردار است (جدول ۲).

شکل ۲) مسجد جوادالائمه قزوین (منبع: نویسندگان)

پژوهش حاضر که به بررسی تاثیر مدل‌های ادراک حسی موثر بر افزایش حس رضایت‌مندی در مساجد محله‌ای معاصر پرداخته است، بر مبنای هدف از نوع کاربردی و بر مبنای روش، پیمایشی است. روش مورد استفاده در این پژوهش تلفیقی از روش‌های کمی و کیفی بود. برای انجام مطالعات نظری و ارایه معیارها و شاخص‌های کیفی روش جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای و استفاده از اسناد و مدارک موجود و به‌منظور انجام مطالعات میدانی از روش‌های مشاهده، پرسش‌نامه، تمرکز بر اطلاعات به‌دست‌آمده از محیط، حس‌گردی یا برداشت حسی و صداگردی به‌عنوان ابزار گردآوری داده استفاده شد. همچنین پژوهش حاضر از لحاظ بررسی روابط بین متغیرها و تدوین فرضیه‌ها از نوع علی و از بعد زمانی مقطعی است. توزیع و جمع‌آوری پرسش‌نامه نیز طی ۲۴ روز در مهرماه سال ۱۳۹۷ انجام شد. بنابراین حجم جامعه آماری در دو مسجد جوادالائمه و هفت درب به ترتیب برابر با ۳۴۵ و ۳۸۷ بود. همچنین در این پژوهش از روش طبقه‌بندی و در هر طبقه از روش نمونه‌گیری تصادفی استفاده شد. نمونه موردی مساجد محله‌ای شهر قزوین بودند که مسجد جوادالائمه و مسجد هفت درب برای انجام پژوهش انتخاب شدند. مسجد جوادالائمه واقع در محله ملاصدراي قزوین است. محله ملاصدرا یکی از محلاتی است که در طراحی شهری ساختاری مدرن دارد و در کنار هم قرارگرفتن عناصر مدرن و سنتی نظیر کافی‌شاپ و مسجد، ترکیب فضای اجتماعی و اقتصادی در کنار هم نظیر پارک محلی (کاج) و فروشگاه‌های شاخص، طراحی خیابان‌ها و دسترسی به مراکز محله باعث شده است تا از محله‌های مدرن شهری محسوب شود. مسجد دیگر، مسجد هفت درب در شمال محله آخوند بود که در بافت تاریخی شهر قرار دارد و شکل‌گیری آن

عاملی ۰/۷۶۲/ بیشترین تاثیر و تنوع در رنگ و فرم مصالح به‌کاررفته در بدنه مسجد با بار عاملی ۰/۵۴۰/ کمترین تاثیر را بر حس رضایت‌مندی کاربران مسجد دارند. در شاخص شنوایی، وجود صداهای مطلوب و متنوع همچون اذان و تلاوت قرآن در مسجد با بار عاملی ۰/۹۶۷/ بیشترین تاثیر و وجود صداهای نامطلوب و اغتشاشات صوتی مانند تردد اتومبیل، همهمه و شلوغی در مسجد با بار عاملی ۰/۸۴۱/ کمترین تاثیر را بر حس رضایت‌مندی کاربران مسجد داشتند. در شاخص بویایی، وجود بوی عناصر طبیعی مانند خاک، آب، گل و گیاه در فضا با بار عاملی ۰/۸۵۰/ بیشترین تاثیر و بوی خاص قابل استنشام در مسجد که حس تشخیص مکان مسجد از دیگر مکان‌ها را ایجاد می‌کند با بار عاملی ۰/۶۱۳/ کمترین تاثیر بر حس رضایت‌مندی کاربران مسجد داشتند. در شاخص چشایی، پخت‌وپز در ایام خاص (ماه محرم و اعیاد) در مسجد با بار عاملی ۰/۷۴۸/ بیشترین تاثیر و وجود درختان و گیاهان میوه‌دار در محوطه اطراف مسجد با بار عاملی ۰/۵۸۱/ کمترین تاثیر را بر حس رضایت‌مندی کاربران مسجد داشتند (جدول ۳).

در بررسی شاخص بساوابی نیز ایجاد فضاهای نیمه‌باز مانند ایوان در مسجد و قرارگرفتن در مقابل جریان آزاد هوا با بار عاملی ۰/۸۵۷/ بیشترین تاثیر و تنوع در جنس و بافت و مصالح، کف‌سازی و ایجاد برجستگی و تورفتگی در بدنه‌های مسجد با بار عاملی ۰/۴۷۰/ کمترین تاثیر را بر حس رضایت‌مندی کاربران مسجد داشتند. در بارهای عاملی مربوط به متغیر حس تعلق به مکان ملاحظه شد که در شاخص عوامل کالبدی، دسترسی آسان و راحت به همه فضاها به‌خصوص فضاهای جنبی (وضوخانه و سرویس بهداشتی) و تجهیزات مسجد با بار عاملی ۰/۸۵۵/ بیشترین تاثیر و پرهیز از استفاده بدنه‌های صلب و بسته در مجاورت فضاهای عمومی (خیابان و محله) و وجود چشم‌انداز متنوع و مطلوب در مسجد با بار عاملی ۰/۲۶۰/ کمترین تاثیر را بر این مولفه داشتند. در شاخص ادراکی و معنایی، وجود فرم‌های ساده‌تر، قابل درک‌تر و هندسی‌تر شکل‌دهنده مسجد با بار عاملی ۰/۹۱۴/ بیشترین تاثیر و وابستگی عاطفی به مسجد و ایجاد حس دلتنگی نسبت به آن با بار عاملی ۰/۷۴۷/ کمترین تاثیر را در مولفه مورد نظر داشتند. در شاخص عوامل اجتماعی و فرهنگی، وجود گروه‌های مختلف اجتماعی از مردم محله در مسجد با بار عاملی ۰/۸۱۹/ بیشترین تاثیر و مدت سکونت در محله و حضور در مسجد با بار عاملی ۰/۳۴۱/ کمترین تاثیر را بر این مولفه داشتند. در شاخص رضایت‌مندی، وجود ابعاد، اندازه و تجهیزات مسجد برای اقشار مختلف نمازگزاران (سالمندان، نوجوانان و بانوان و غیره) با بار عاملی ۰/۷۳۶/ دارای بیشترین تاثیر و فعال‌کردن جداره‌های جلویی مسجد به وسیله استفاده از فعالیت‌های جذاب مردم و دارای تعامل با آنها (همچون فروشگاه) با بار عاملی ۰/۴۴۴/ دارای کمترین تاثیر در مولفه مورد نظر بودند. همچنین در متغیر تجربه حسی، شاخص شنوایی با بار عاملی ۰/۸۹۴/ بیشترین تاثیر و شاخص بینایی با بار عاملی ۰/۵۵۴/ کمترین تاثیر را بر این متغیر داشتند (جدول‌های ۴ و ۵).

شکل ۳) مسجد هفت درب قزوین (منبع: نویسندگان)

جدول ۲) مشخصات پرسش‌نامه (منبع: نویسندگان)

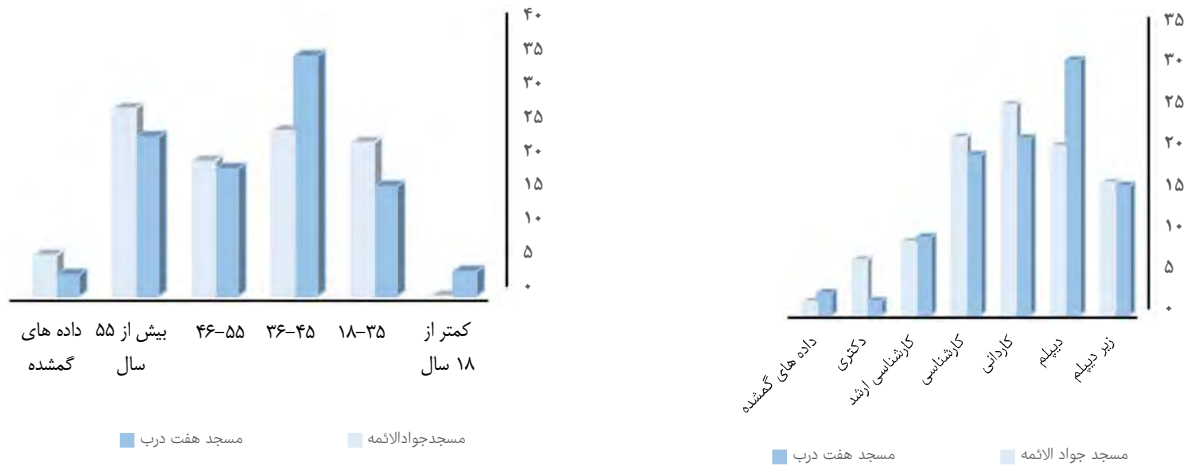
مشخصات	پرسش‌نامه
آماره KMO	۰/۸۳۳
میزان Bartlett's	۷۱۲۰/۹۷
درجه آزادی	۱۳۲۶
سطح معنی‌داری	۰/۰۰۰
تعداد گویه‌ها	۵۲
ضریب آلفای کرونباخ	۰/۹۱۵

یافته‌ها

به‌منظور تجزیه و تحلیل داده‌های پژوهش، مدل برای مساجد جوادالائمه و هفت درب ترسیم و ارایه شد. نتایج آزمون کلموگروف-اسمیرنوف نشان داد که متغیرها دارای توزیع نرمال هستند. همچنین آمار توصیفی مربوط به اطلاعات جمعیت‌شناختی در مساجد هفت درب و جوادالائمه نیز ارایه شد (نمودارهای ۱ و ۲). در مدل‌های تحقیق برای مساجد جوادالائمه و هفت درب، دایره‌های بزرگ معرف عامل‌های نهفته و مستطیل‌ها معرف سنجه‌های اندازه‌گیری مربوط به آن عوامل بودند و دایره‌های کوچک نیز مقداری از واریانس تعیین‌نشده برای هر متغیر را نشان دادند (شکل‌های ۴ و ۵). بار عاملی بین ۰/۲ و ۰/۶، مطلوب و بزرگتر از ۰/۶ بسیار مطلوب در نظر گرفته شد. بنابراین در پژوهش حاضر، بار عاملی مورد پذیرش برابر ۰/۲ در نظر گرفته شد. در مدل مسجد جوادالائمه، شاخص RMSEA برابر با ۰/۶۸ و شاخص‌های CFI، IFI، NFI، GFI به ترتیب برابر با ۰/۹۱۲، ۰/۹۱۱، ۰/۹۱۷ و ۰/۹۱۸ به دست آمدند که نشان‌دهنده برازش بالایی بودند. در مسجد هفت درب نیز RMSEA برابر ۰/۰۷۶ و شاخص‌های CFI، IFI، NFI، GFI به ترتیب برابر ۰/۹۳۳، ۰/۹۲۹، ۰/۹۳۷ و ۰/۹۳۷ بودند که این مقادیر نیز برازش بالایی را نشان دادند. بارهای عاملی مدل در حالت تخمین استاندارد، میزان تاثیر هر کدام از متغیرها و یا گویه‌ها را در تبیین واریانس نمرات سازه اصلی نشان می‌دهد (شکل‌های ۴ و ۵).

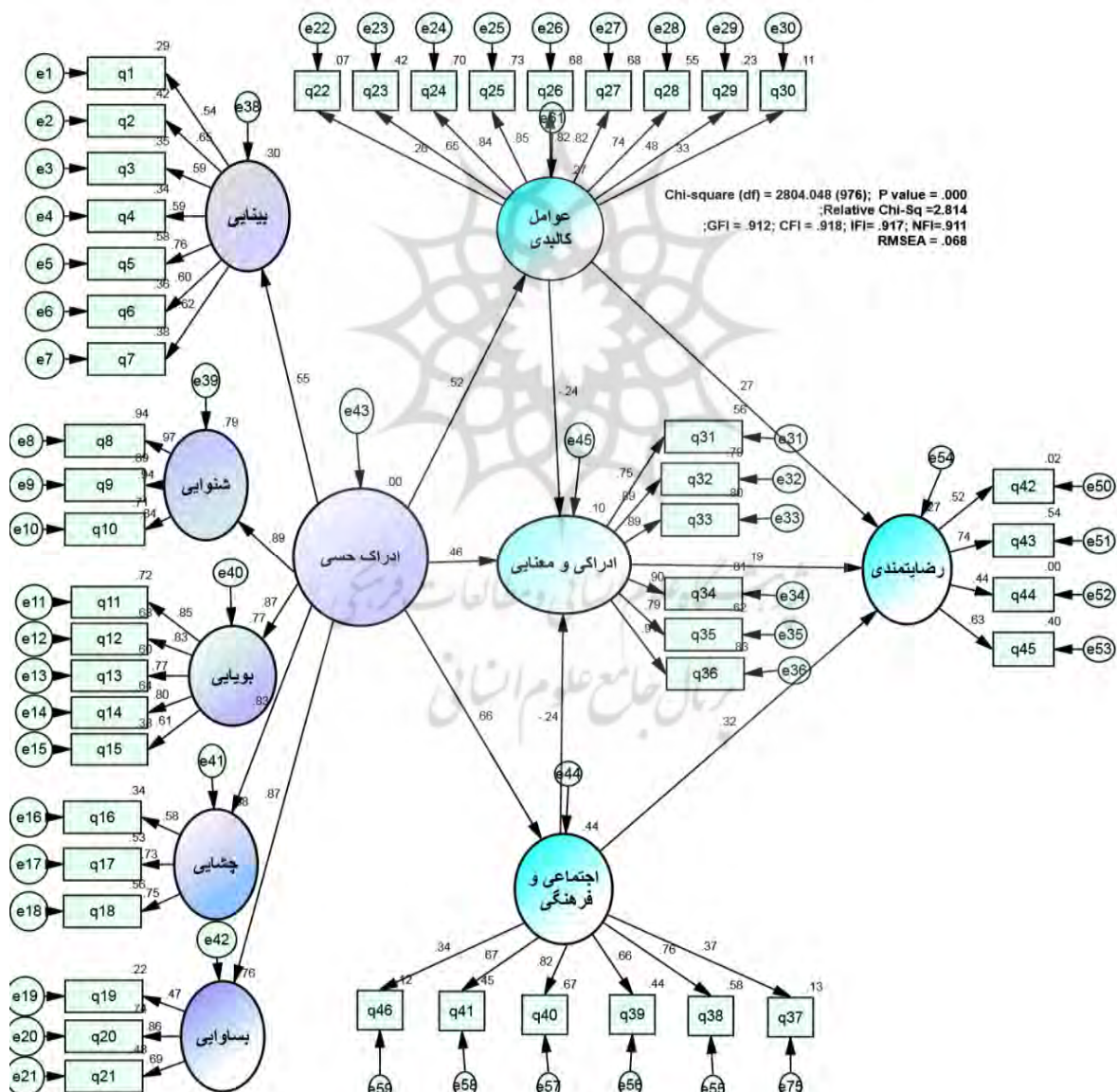
یافته‌های مسجد جوادالائمه

قضاوت معنی‌داری بارهای عاملی بر عهده مقدار آماره t است. معنی‌داری در سطح خطای ۰/۰۵/ بررسی شد، بنابراین چون آماره آزمون t-value از مقدار بحرانی ۱/۹۶ و -۱/۹۶ بزرگتر بود، همه بارهای عاملی معنی‌دار بودند (جدول ۳). در بررسی بارهای عاملی مربوط به متغیر تجربه حسی ملاحظه شد که در شاخص بینایی، وجود گل‌دسته‌ها، ایوان و گنبد کاشی‌کاری شده زیبا و فاخر با بار

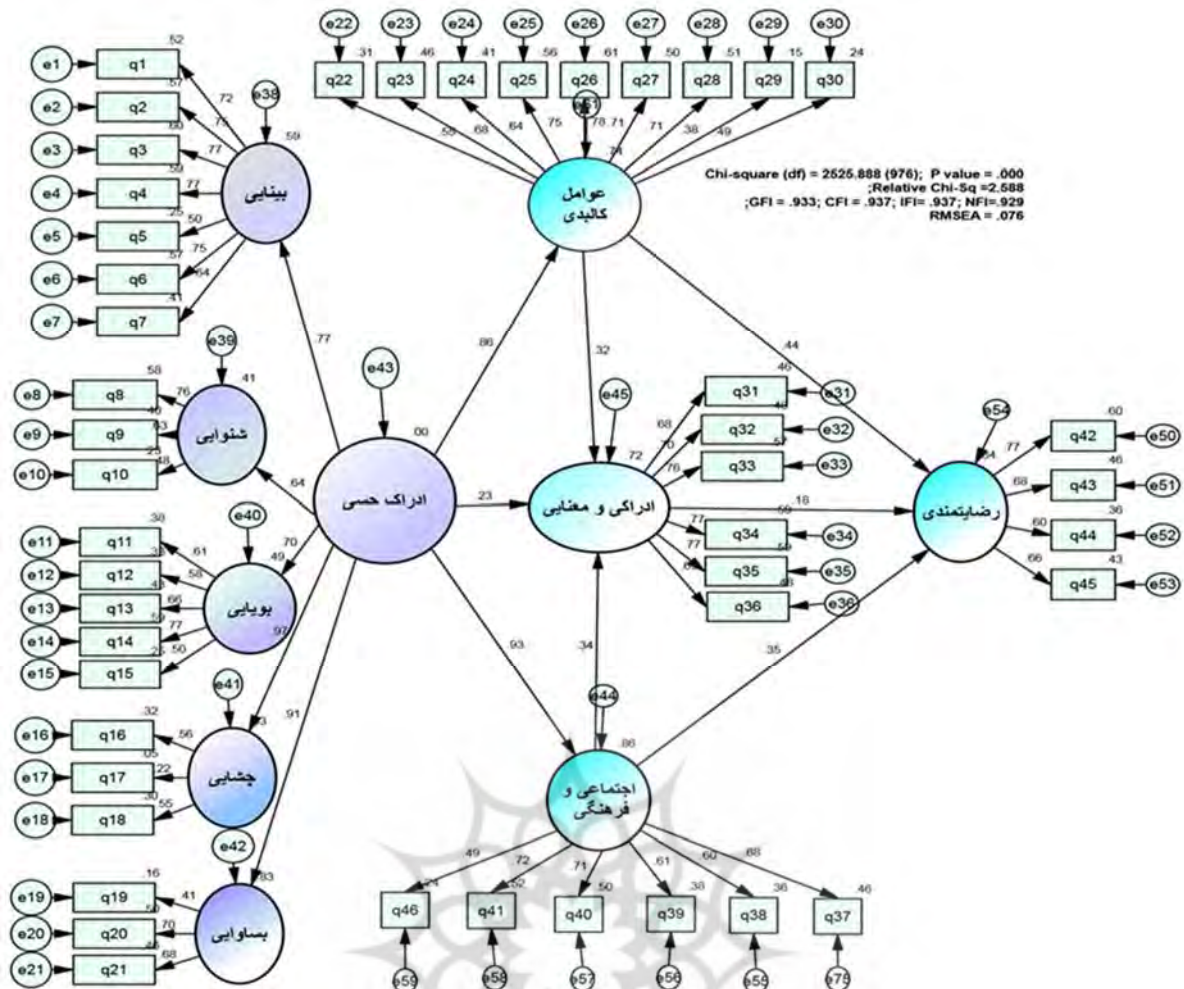

نمودار ۲) توزیع فراوانی پاسخ‌دهندگان براساس سن (منبع: نویسندگان)

نمودار ۱) توزیع فراوانی پاسخ‌دهندگان براساس تحصیلات (منبع: نویسندگان)

شکل ۴) بارهای عاملی در حالت تخمین استاندارد مربوط به مدل کلی پژوهش (مسجد جوادالائمه؛ منبع: نویسندگان)

شکل ۵) بارهای عاملی در حالت تخمین استاندارد مربوط به مدل کلی پژوهش (مسجد هفت درب: منبع: نویسندگان)

جدول ۳) بار عاملی و آماره آزمون مدل پژوهش (مسجد جوادالائمه: منبع: نویسندگان)

سنجه	مولفه	نشانه	بار عاملی	مقدار t	سطح معنی‌داری
بینایی		q1	۰/۵۴۰	۶/۸۴۶	۰/۰۰۰
		q2	۰/۶۴۸	۷/۸۸۲	۰/۰۰۰
		q3	۰/۵۹۴	۷/۳۷۷	۰/۰۰۰
		q4	۰/۵۸۵	۷/۲۹۶	۰/۰۰۰
		q5	۰/۷۶۲	۸/۷۹۵	۰/۰۰۰
		q6	۰/۶۰۲	۷/۴۵۸	۰/۰۰۰
		q7	۰/۶۲۰	۷/۲۱۴	۰/۰۰۰
شنوایی		q8	۰/۹۶۷	۲۱/۱۳۱	۰/۰۰۰
		q9	۰/۹۴۱	۲۰/۱۹۸	۰/۰۰۰
		q10	۰/۸۴۱	۱۸/۲۳۴	۰/۰۰۰
ادراک حسی		q11	۰/۸۵۰	۱۰/۱۰۶	۰/۰۰۰
		q12	۰/۸۲۷	۹/۹۳۱	۰/۰۰۰
		q13	۰/۷۷۴	۹/۴۹۶	۰/۰۰۰
		q14	۰/۷۹۹	۹/۷۰۳	۰/۰۰۰
		q15	۰/۶۱۳	۹/۳۲۰	۰/۰۰۰
چشایی		q16	۰/۵۸۱	۷/۹۴۳	۰/۰۰۰
		q17	۰/۷۳۱	۹/۷۵۵	۰/۰۰۰
		q18	۰/۷۴۸	۷/۵۲۳	۰/۰۰۰
بسانوایی		q19	۰/۴۷۰	۶/۵۲۰	۰/۰۰۰
		q20	۰/۸۵۷	۱۰/۷۴۷	۰/۰۰۰
		q21	۰/۶۹۳	۶/۵۲۱	۰/۰۰۰

سطح معنی‌داری	مقدار t	بار عاملی	نشانه	مولفه	سنجه
°/°۲۳	۳/۲۰۱	°/۲۶۰	q22	عوامل کالبدی	
°/°۰۰	۳/۷۷۹	°/۶۴۹	q23		
°/°۰۰	۳/۹۰۳	°/۸۳۹	q24		
°/°۰۰	۳/۹۱۰	°/۸۵۵	q25		
°/°۰۰	۳/۸۹۶	°/۸۲۳	q26		
°/°۰۰	۳/۸۹۵	°/۸۲۲	q27		
°/°۰۰	۳/۸۵۱	°/۷۴۳	q28		
°/°۰۰	۳/۵۶۲	°/۴۸۴	q29		
°/°۰۰	۳/۱۴۹	°/۳۳۳	q30		
°/°۰۰	۱۲/۵۴۳	°/۷۴۷	q31		
°/°۰۰	۱۵/۷۵۶	°/۸۸۸	q32		
°/°۰۰	۱۵/۹۰۳	°/۸۹۴	q33		
°/°۰۰	۱۶/۱۰۶	°/۹۰۲	q34		
°/°۰۰	۱۶/۲۱۳	°/۷۸۷	q35		
°/°۰۰	۱۶/۴۰۳	°/۹۱۴	q36		
°/°۰۰۲	۵/۲۴۲	°/۳۶۶	q37	اجتماعی و فرهنگی	
°/°۰۰	۹/۲۱۴	°/۷۶۰	q38		
°/°۰۰	۹/۶۶۴	°/۶۶۳	q39		
°/°۰۰	۱۱/۸۱۷	°/۸۱۹	q40		
°/°۰۰	۹/۸۰۸	°/۶۷۳	q41		
°/°۰۰۴	۴/۸۶۸	°/۳۴۱	q46	رضایت‌مندی	
°/°۰۰	۹/۶۳۹	°/۵۲۳	q42		
°/°۰۰	۵/۰۶۷	°/۷۳۶	q43		
°/°۰۰	۵/۵۰۶	°/۴۴۴	q44		
°/°۰۰	۶/۲۴۵	°/۶۲۹	q45		

جدول ۴) تاثیر زیرمولفه‌ها بر متغیر تجربه حسی (منبع: نویسندگان)

مقدار t	مقدار p	بار عاملی	ادراک حسی
۶/۲۳۴	°/°۰۰	°/۵۵۴	بینایی
۵/۸۵۴	°/°۰۰	°/۸۷۱	بویایی
۶/۶۲۵	°/°۰۰	°/۸۹۴	شنوایی
۷/۳۲۴	°/°۰۰	°/۸۳۲	بساوایی
۷/۷۲۱	°/°۰۰	°/۸۱۵	چشایی

جدول ۵) فرضیه‌های پژوهش در مسجد جوادالائمه (منبع: نویسندگان)

وضعیت فرضیه	مقدار t	مقدار p	بار عاملی	عوامل موثر
تایید فرضیه	۳/۵۱۶	°/°۰۰	°/۵۲۲	تاثیر ادراک حسی بر حسن تعلق به مکان از بعد عوامل کالبدی
تایید فرضیه	۸/۲۵۰	°/°۰۰	°/۶۶۳	تاثیر ادراک حسی بر حسن تعلق به مکان از بعد اجتماعی و فرهنگی
تایید فرضیه	۳/۸۵۸	°/°۰۰	°/۴۵۷	تاثیر ادراک حسی بر حسن تعلق به مکان از بعد ادراکی و معنایی
تایید فرضیه	-۲/۳۶۶	°/°۰۱۸	-°/۲۴۴	تاثیر عوامل کالبدی بر بعد ادراکی و معنایی
تایید فرضیه	-۲/۲۸۲	°/°۰۲۲	-°/۲۴۱	تاثیر عوامل اجتماعی و اقتصادی بر بعد ادراکی و معنایی
تایید فرضیه	۲/۳۶۱	°/°۰۱۸	°/۱۹۱	تاثیر حسن تعلق به مکان از بعد ادراکی و معنایی بر رضایت‌مندی
تایید فرضیه	۲/۳۹۸	°/°۰۱۶	°/۲۷۴	تاثیر حسن تعلق به مکان از بعد عوامل کالبدی بر رضایت‌مندی
تایید فرضیه	۳/۳۰۲	°/°۰۰۰	°/۳۲۴	تاثیر حسن تعلق به مکان از بعد عوامل اجتماعی و فرهنگی بر رضایت‌مندی
تایید فرضیه	۲/۰۰۳	°/°۰۴۲	°/۱۴۳	تاثیر ادراک حسی بر رضایت‌مندی با نقش میانجی عوامل کالبدی
تایید فرضیه	۲/۹۸۵	°/°۰۰۷	°/۲۱۵	تاثیر ادراک حسی بر رضایت‌مندی با نقش میانجی عوامل اجتماعی و فرهنگی
رد فرضیه	۱/۶۷۲	°/°۰۷۱	°/°۸۷۳	ادراک حسی بر رضایت‌مندی با نقش میانجی عوامل ادراکی و معنایی

یافته‌های مسجد هفت درب

در بررسی مدل پژوهش در مسجد هفت درب، آماره آزمون t-value از مقدار بحرانی ۱/۹۶ و -۱/۹۶ بزرگتر بود و تمامی بارهای عاملی نیز معنی‌دار بودند. در بررسی بارهای عاملی مربوط به متغیر تجربه حسی ملاحظه شد که در شاخص بینایی، ابعاد مناسب پنجره‌ها، بازشوها و غیره و وجود چشم‌انداز قابل رویت از داخل مسجد به خارج با بار عاملی ۰/۷۷۴ بیشترین تاثیر و کاشی‌کاری زیبا و فاخر گل‌دسته‌ها، ایوان و گنبد با بار عاملی ۰/۵۰۳ کمترین تاثیر را بر حس رضایت‌مندی کاربران مسجد داشتند (جدول ۶).

در شاخص شنوایی، وجود صداهای مطلوب و متنوع همچون اذان و تلاوت قرآن در مسجد با بار عاملی ۰/۷۶۳ بیشترین تاثیر و وجود صداهای نامطلوب و اغتشاشات صوتی مانند تردد اتومبیل، همهمه و شلوغی در مسجد با بار عاملی ۰/۴۸۳ کمترین تاثیر را بر حس رضایت‌مندی کاربران مسجد داشتند. در شاخص بویایی استفاده از مصالح دارای بو مانند خاک و کاه‌گل در مسجد با بار عاملی ۰/۷۶۵ دارای بیشترین تاثیر و بوی خاص قابل استشمام در مسجد که حس تشخیص مکان مسجد از دیگر مکان‌ها را ایجاد می‌کند با بار عاملی ۰/۴۹۷ دارای کمترین تاثیر بر حس رضایت‌مندی کاربران مسجد بودند. در شاخص چشایی نیز وجود درختان و گیاهان میوه‌دار در محوطه اطراف مسجد با بار عاملی ۰/۵۶۲ بیشترین تاثیر و وجود کاربری‌های مختلف نظیر فراهم‌کردن غذا و نوشیدنی در مسجد (در زیرزمین و یا هم‌جوار با مسجد) با بار عاملی ۰/۲۲۱ کمترین تاثیر را بر حس رضایت‌مندی کاربران مسجد داشتند.

در بررسی شاخص بساوایی نیز ایجاد فضاهای نیمه‌باز مانند ایوان در مسجد و قرارگرفتن در مقابل جریان آزاد هوا با بار عاملی ۰/۷۰۴ بیشترین تاثیر و تنوع در جنس، بافت و مصالح، کف‌سازی و ایجاد

برجستگی و تورفتگی در بدنه‌های مسجد با بار عاملی ۰/۴۰۵ کمترین تاثیر را بر حس رضایت‌مندی کاربران مسجد داشتند. در بررسی بارهای عاملی مربوط به متغیر حس تعلق به مکان ملاحظه شد که در شاخص عوامل کالبدی، وجود فضاهایی در داخل مسجد برای جمع‌شدن و گفتمان نمازگزاران در کنار یکدیگر با بار عاملی ۰/۷۸۰ بیشترین تاثیر و رعایت سلسله مراتب ورودی مسجد برای کنترل ورود به فضاهای مختلف آن (نظیر شبستان خاوران) با بار عاملی ۰/۳۸۳ کمترین تاثیر را بر این مولفه داشتند. در شاخص ادراکی و معنایی، استفاده از نمادها و نشانه‌های آیینی و بومی در مسجد با بار عاملی ۰/۷۷۰ بیشترین تاثیر و وابستگی عاطفی به مسجد و ایجاد حس دلتنگی نسبت به آن با بار عاملی ۰/۶۷۷ کمترین تاثیر را به خود اختصاص دادند. در شاخص عوامل اجتماعی و فرهنگی، افزایش تعاملات اجتماعی و مشارکت با دوستان و آشنایان با بار عاملی ۰/۷۴۳ بیشترین تاثیر و مدت سکونت در محله با بار عاملی ۰/۴۹۴ کمترین تاثیر را بر این مولفه داشتند. در شاخص رضایت‌مندی، معماری و تزیینات مسجد برای گذراندن اوقات فراغت که باعث افزایش حس رضایت‌مندی در مسجد می‌شود، با بار عاملی ۰/۷۷۴ دارای بیشترین تاثیر و فعال‌کردن جداره‌های جلویی مسجد به وسیله استفاده از فعالیت‌های جاذب مردم و دارای تعامل با آنها (همچون فروشگاه) با بار عاملی ۰/۶۰۴ دارای کمترین تاثیر بر این مولفه بودند.

همچنین در بررسی تاثیرگذاری شاخصه‌های پژوهش ملاحظه شد که در متغیر تجربه حسی، شاخص‌های چشایی و بساوایی با بارهای عاملی ۰/۹۲۲ و ۰/۹۶۹ بیشترین تاثیر و شاخص بویایی با بار عاملی ۰/۶۴۳ کمترین تاثیر را در این متغیر داشتند (جدول‌های ۷ و ۸).

جدول ۶ بار عاملی و آماره آزمون مدل پژوهش مسجد هفت درب (منبع: نویسندگان)

سطح معنی‌داری	مقدار t	بارعاملی	نشانه	مولفه	سنجه
۰/۰۰۰	۸/۴۷۸	۰/۷۲۳	q1	بینایی	ادراک حسی
۰/۰۰۰	۸/۷۶۵	۰/۷۵۴	q2		
۰/۰۰۰	۸/۹۴۶	۰/۷۷۴	q3		
۰/۰۰۰	۸/۸۷۵	۰/۷۶۶	q4		
۰/۰۰۰	۶/۲۳۶	۰/۵۰۳	q5		
۰/۰۰۰	۸/۷۷۱	۰/۷۵۵	q6	شنوایی	
۰/۰۰۰	۷/۲۳۵	۰/۶۴۲	q7		
۰/۰۰۰	۵/۳۷۰	۰/۷۶۳	q8		
۰/۰۰۰	۵/۲۰۵	۰/۶۳۴	q9		
۰/۰۰۰	۵/۳۷۰	۰/۴۸۳	q10	بویایی	
۰/۰۰۰	۵/۶۳۲	۰/۶۱۳	q11		
۰/۰۰۰	۵/۴۵۴	۰/۵۷۸	q12		
۰/۰۰۰	۵/۸۲۴	۰/۶۵۵	q13		
۰/۰۰۰	۶/۲۰۵	۰/۷۶۵	q14		
۰/۰۰۰	۵/۲۱۳	۰/۴۹۷	q15	چشایی	
۰/۰۰۰	۵/۹۵۷	۰/۵۶۲	q16		
۰/۰۳۲	۲/۷۴۵	۰/۲۲۱	q17		
۰/۰۰۰	۵/۶۲۳	۰/۵۴۵	q18	بساوایی	
۰/۰۰۰	۴/۹۸۰	۰/۴۰۵	q19		
۰/۰۰۰	۸/۱۵۲	۰/۷۰۴	q20		
۰/۰۰۰	۶/۲۳۲	۰/۶۸۰	q21		

سطح معنیداری	مقدار t	بار عاملی	نشانه	مولفه	سنجه
°/°°°	۷/۰۳۲	°/۵۵۳	q22	عوامل کالبدی	
°/°°°	۷/۰۷۹	°/۶۷۸	q23		
°/°°°	۶/۸۰۳	°/۶۳۷	q24		
°/°°°	۷/۵۰۴	°/۷۴۷	q25		
°/°°°	۷/۶۸۸	°/۷۸۰	q26		
°/°°°	۷/۲۸۶	°/۷۱۰	q27		
°/°°°	۷/۳۰۷	°/۷۱۴	q28		
°/°°°	۵/۶۴۷	°/۳۸۳	q29		
°/°°°	۵/۶۴۷	°/۴۸۹	q30		
°/°°°	۹/۴۶۶	°/۶۷۷	q31		
°/°°°	۹/۷۶۴	°/۶۹۶	q32		
°/°°°	۱۰/۷۱۳	°/۷۵۶	q33		
°/°°°	۱۰/۹۵۱	°/۷۷۰	q34		
°/°°°	۱۰/۳۱۲	°/۷۶۸	q35		
°/°°°	۹/۶۸۲	°/۶۹۱	q36		
°/°°۲	۷/۵۵۲	°/۶۷۸	q37		
°/°°°	۸/۱۲۰	°/۶۰۱	q38		
°/°°°	۷/۰۱۶	°/۶۱۴	q39		
°/°°°	۷/۸۱۰	°/۷۱۰	q40		
°/°°°	۷/۹۰۹	°/۷۲۴	q41		
°/°°۴	۵/۸۹۸	°/۴۹۴	q46		
°/°°°	۹/۰۸۷	°/۷۷۴	q42		
°/°°°	۸/۸۸۱	°/۶۸۱	q43		
°/°°°	۷/۳۷۸	°/۶۰۴	q44		
°/°°°	۷/۶۵۲	°/۶۵۹	q45		

جدول ۷) تأثیر زیرمولفه‌ها بر متغیر حسی (منبع: نویسندگان)

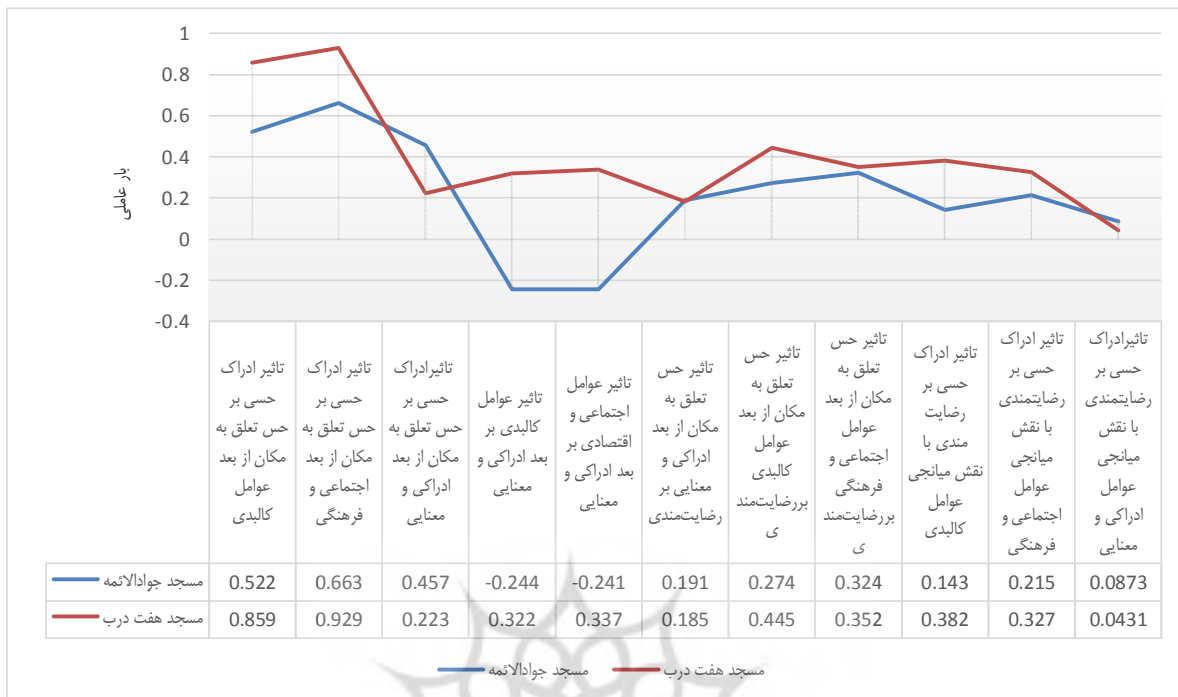
شاخصه‌ها	بار عاملی	مقدار p	مقدار t
ادراک حسی			
بینایی	°/۷۶۸	°/°°°	۵/۴۲۱
بویایی	°/۶۴۳	°/°°°	۴/۹۳۰
شنوایی	°/۷۰۵	°/°°°	۴/۳۲۲
پساوایی	°/۹۶۹	°/°°°	۶/۳۵۲
چشایی	°/۹۲۲	°/°°°	۵/۸۵۲

جدول ۸) فرضیه‌های پژوهش در مسجد هفت درب (منبع: نویسندگان)

عوامل موثر	بار عاملی	مقدار p	مقدار t	وضعیت فرضیه
تأثیر ادراک حسی بر حس تعلق به مکان از بعد عوامل کالبدی	°/۸۵۹	°/°°°	۴/۳۵۰	تایید فرضیه
تأثیر ادراک حسی بر حس تعلق به مکان از بعد اجتماعی و فرهنگی	°/۹۲۹	°/°°°	۴/۵۱۶	تایید فرضیه
تأثیر ادراک حسی بر حس تعلق به مکان از بعد ادراکی و معنایی	°/۲۳۳	°/°°°	۲/۶۷۶	تایید فرضیه
تأثیر عوامل کالبدی بر بعد ادراکی و معنایی	°/۳۲۲	°/°۳۲	۲/۱۴۵	تایید فرضیه
تأثیر عوامل اجتماعی و اقتصادی بر بعد ادراکی و معنایی	°/۳۳۷	°/°۲۶	۲/۲۱۰	تایید فرضیه
تأثیر حس تعلق به مکان از بعد ادراکی و معنایی بر رضایت‌مندی	°/۱۸۵	°/۱۴۱	۱/۴۷۴	رد فرضیه
تأثیر حس تعلق به مکان از بعد عوامل کالبدی بر رضایت‌مندی	°/۴۴۵	°/°۱۲	۲/۳۲۵	تایید فرضیه
تأثیر حس تعلق به مکان از بعد عوامل اجتماعی و فرهنگی بر رضایت‌مندی	°/۳۵۲	°/°۱۲	۲/۵۰۵	تایید فرضیه
تأثیر ادراک حسی بر رضایت‌مندی با نقش میانجی عوامل کالبدی	°/۳۸۲	°/°۳۲	۳/۱۲۴	تایید فرضیه
تأثیر ادراک حسی بر رضایت‌مندی با نقش میانجی عوامل اجتماعی و فرهنگی	°/۳۲۷	°/°°°	۳/۸۶۳	تایید فرضیه
ادراک حسی بر رضایت‌مندی با نقش میانجی عوامل ادراکی و معنایی	°/۰۴۳۱	°/۱۰۲	۱/۲۳۶	رد فرضیه

شد. به این منظور پرسش‌نامه تدوین و در مساجد جوادالائمه و هفت درب در اختیار افراد قرار گرفت. بارهای عاملی همه گویه‌ها در هر دو مدل در مساجد مورد نظر معنی‌دار بود (نمودار ۳).

در پژوهش حاضر به بررسی تاثیر تجربه حسی بر رضایت‌مندی از مساجد با در نظر گرفتن نقش میانجی مولفه‌های تجربه حسی پرداخته

نمودار ۳) نتایج مولفه‌های پژوهش به تفکیک مساجد (منبع: نویسنده)

و مختصات ممتازی برخوردار است. این معماری با تغییر و تحول در بافت و شکل و فرم معماری گسسته و ناهنجار امروزی در زمینه ساخت مساجد، تفکر و مبانی معماری قرآنی را به تمامی جامعه استفاده‌کنندگان از مساجد اعلام کرده و گسترش می‌دهد و اصول آن بر مبانی عدالت، قسط، عبادت، امنیت، آرامش و مصونیت‌بخشی استوار است و براساس همین مبانی آنچه را که مغایر مبانی انسان‌ساز قرآن باشد، متحول خواهد کرد.

در بحث تجربه حسی می‌توان گفت که درگیر نبودن بخشی از حواس در فضا می‌تواند ذهن را به سمت وسوسه‌های دیگر بکشاند و تمرکز فرد را در ایجاد ارتباط محیطی و ارتباط معنوی نمازگزار با معبود خود کاهش دهد. بنابراین توجه بیشتر به جنبه‌های حسی مساجد محله‌ای برای طراحان امری ضروری است و همچنین اتخاذ اقدامات اثربخش در بازآفرینی الگوهای حسی در معماری مساجد محله‌ای ایرانی- اسلامی، کلید موفقیت در سیستم عملکرد آن است. اگرچه نقش ساکنین محله‌ها در تصمیم‌گیری درباره چگونگی طراحی محیط‌های مذهبی خود با تغییر عوامل اجتماعی- سیاسی و با مداخله نهادهای دولتی در این امر کاهش پیدا کرده است، اما هنوز هم در بسیاری از موارد ساکنین محلی کنترل خود بر این گونه فضاها را از طریق تصمیم‌گیری جمعی حفظ کرده‌اند. و اگر در این راستا برای اینکه مسجد محله‌ای به‌عنوان یک نهاد داوطلبانه، مردمی، غیرانتفاعی و مذهبی در تحقق کارکردهای مختلف

با توجه به یافته‌های پژوهش حاضر، ادراک حسی بر افزایش رضایت‌مندی در مسجد هفت درب و مسجد جوادالائمه تاثیر به‌سزایی دارد. در نتیجه رعایت الگوهای حسی در طراحی عناصر تشکیل‌دهنده مساجد باعث افزایش حس رضایت‌مندی به مساجد محله‌ای و ایجاد و تقویت الگوهای معماری حسی انطباقی در مکان‌های مذهبی می‌شود. انسجام محرک‌های ادراک حسی و طراحی بر مبنای تجربه حسی در فضاهای مذهبی که مملو از حس‌های رازگونه هستند، باعث تسخیر همه‌جانبه نمازگزار توسط فضاهای مقدس و زمینه‌ساز ایجاد حس تعلق به مکان در نزد او می‌شوند. این موضوع آموزه‌های دینی به‌خصوص آیات و احادیثی که در پژوهش حاضر به آنها اشاره شده است را تصدیق می‌کند. مساجد محله‌ای همواره براساس عقاید مذهبی استفاده‌کنندگان آن طراحی و ساخته می‌شود و آنها تا حد امکان به اصول، قواعد و روش‌های احداث مسجد در آیات و احادیث توجه می‌کنند. اما گاهی به علت عدم آشنایی با تطبیق قواعد و آموزه‌های دینی با نیازهای روز دچار گسست و ناهنجاری‌هایی در طراحی‌های خود می‌شوند. برای حل این مشکل باید به قرآن کریم به‌عنوان کتابی الهی، مصون از خطا و جاودانه برای حیات بشری در تمامی عرصه‌ها و اعصار توجه بیشتری کرد که در متن خود نموده‌هایی از بسترسازی مناسب برای طراحی معماری مساجد محله‌ای را جلوه‌گر کرده است. معماری منطبق بر آیات قرآن و آموزه‌های معصومین^(ع) از ویژگی‌ها

- Mashhad. Geogr Mag Urban Dev. 2015;2(1):93-110. [Persian]
- 6- Sattari Sarbanqoli H. Design of mosque architecture extracted from the Holy Quran in creation of Iranian Islamic model of progress for mosque architecture. 5th Iranian Islamic Model of Progress Conference; Basic Pattern of Progress, 2016 May 18-19, Tehran, Iran. Unknown Publisher; 2016. [Persian]
- 7- Qara'ati M. TAFSIRE NOOR. 10th Edition. 3rd Volume. Tehran: Cultural Center, Lessons from the Quran; 2013. [Persian]
- 8- Al-Hurr Al-Amili, MH. WASĀ'IL AL-SHI'A. 3rd Volume. Qom: AL-ALBIT; 1995. p. 513. [Arabic]
- 9- Ibn Babuiyeh MA. MAN LA YAHDURUHU AL-FAQIH. Ghafari MJ, translator. 5th Volume. Tehran: DAR AL-KUTUB AL-ISLAMIYAH; 2006. [Persian]
- 10- Mimes K, Holod R, Khan H. Mosque and modern world, architecture, private founders, government sponsors. Afzali MR, translator. 1st Edition. Tehran: YAZDA; 2014. p. 21. [Persian]
- 11- Asif N, Utberta N, Sarram A, Ismail S. Design framework for urban mosque in the city of Kuala Lumpur: A qualitative approach. Int J Archit Res. 2018;12(3):170-82.
- 12- Lotfi A, Zamani B. The effect of sensescape criteria in quality of equipped community spine (Case study: Isfahan, Aligholiagha spine). J Urban Stud. 2015;4(13):43-56. [Persian]
- 13- Landry Ch. The art of city making. 1st Edition. Abingdon: Routledge; 2006.
- 14- Lyons F. The architecture of nothingness: An explanation of the objective basis of beauty in architecture and the arts. London: Taylor & Francis; 2018.
- 15- Kermuna M. Value of urban design. Basiri Mozhdehi R, Farahmandian H, translators. 1st Edition. Tehran: Tahan; 2011. [Persian]
- 16- Khodapanahi MK, Irvani M. Psychology of feeling and perception. 1st Edition. Tehran: Samt; 1992. [Persian]
- 17- Mortazavi Sh. Environmental psychology and its application. 2nd Edition. Tehran: Shahid Beheshti University; 2001. [Persian]
- 18- Boylston S. Designing with society: A capabilities approach to design, systems thinking and social innovation. 1st Edition. New York: Routledge; 2019.
- 19- Knox P, Pinch S. Urban social geography: An introduction. 6th Edition. London: Taylor & Francis Ltd; 2009.
- 20- Altman I, Seta ML. Place attachment. New York: Plenum Press; 1992.
- 21- Falahat MS. Sense of place and its constituent factors. HONARHAYE ZIBA. 2006;26:57-66. [Persian]
- 22- Erwine B. Creating sensory spaces: The architecture of the invisible. 1st Edition. Abingdon: Routledge; 2016.
- 23- Lehman ML. Adaptive sensory environments. 1st Edition. Abingdon: Routledge; 2016.
- 24- Housing Research and Development Program, University of Illinois. Residents' satisfaction in HUD-assisted housing: Design and management factors. Ann Arbor: University of Michigan Library; 1979.

اجتماعی- دینی خود موثرتر باشد، ضرورت شناخت الگوهای معماری حسی تطبیقی و همچنین حرکت عقلانی، مومنانه و متعهدانه به منظور ایجاد تمدن نوین اسلامی همراه با پیشرفت متناسب با آرمان‌های زیست بوم ایران بیشتر احساس می‌شود. وجود شاخصه‌هایی همچون سطح اقتصادی بالا شامل سطح درآمد، شغل‌های خاص ساکنین، داشتن مسکن، تحصیلات بالا و وجود نگرش دینی مثل دین‌داری، پایبندی به اصول دینی و فرهنگی و داشتن تعصبات مذهبی می‌تواند باعث افزایش حس تعلق به مساجد محله‌ای شود. بنابراین می‌توان گفت بسیاری از تفاوت‌های سنتی موجود در الگوهای شکل‌دهنده مساجد نشأت گرفته از تفاوت در گروه‌های اجتماعی آنها است که این امر تضاد و تفکیک فضایی ایجاد شده بین بناهای ساخته شده محله‌ای را پشتیبانی می‌کند و بر آنها تاثیر می‌گذارد. در نتیجه پیشنهاد می‌شود که به نقش مکمل‌گونه ساکنین محله در طراحی مساجد توجه ویژه‌ای شود، زیرا این امر باعث انطباق پذیرش الگوهای معماری مساجد محله‌ای می‌شود.

تشکر و قدردانی: از تمامی افراد و عواملی که ما را در انجام این مطالعه یاری کردند قدردانی می‌شود.

تاییدیه اخلاقی: نویسندگان متعهد می‌شوند که مطالعه حاضر تاکنون در هیچ نشریه‌ای به فارسی یا هر زبان دیگری منتشر نشده است.

تعارض منافع: هیچ‌گونه تعارض منافی وجود ندارد.

سهم نویسندگان: رسول پهلوان پور (نویسنده اول)، نگارنده مقدمه/روش‌شناس/پژوهشگر اصلی/نگارنده بحث (۴۰٪)، جمال‌الدین سهیلی (نویسنده دوم)، روش‌شناس/پژوهشگر اصلی (۳۰٪)، مهدی خاک‌زند (نویسنده سوم)، روش‌شناس/پژوهشگر کمکی (۳۰٪).

منابع مالی: هزینه‌های مرتبط با این مطالعه بر عهده نویسندگان بوده است.

منابع

- 1- Zargar A, Nadimi H, Mokhtarshahi R. Mosque architecture guide. 1st Edition. Tehran: Did; 2007. [Persian]
- 2- Moosavi Khomeini R. SAHIFEH NOOR. 5th Edition. 8th Volume. Tehran: Institute for the Setting up and Publication of Imam Khomeini's Works; 1999. [Persian]
- 3- Pour Jafar MR, Pour Jafar A. Proposed model of the neighborhood, with the center of the mosque and the public spaces needed in the Iranian-Islamic city. Stud Islam Iran City. 2012;3(10):15-24. [Persian]
- 4- Khodai J, Khazai M. Assessment of the location of the mosque in order to strengthen the identity of the neighborhoods as a place of residence- case study: Mashhad. Urban Stud. 2016;5(18):5-20. [Persian]
- 5- Ahmadian MA, Erfanian S. The study of the role of mosques in the development of a neighborhood in